

Міністерство освіти
Придністровської Молдавської Республіки

Державний освітній заклад
додавкової професійної освіти
«Інститут розвитку освіти і підвищення кваліфікації»

ЕЛЕМЕНТИ НАРОДОЗНАВСТВА НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Дидактичні матеріали

Тирасполь
2019

ББК 74.268.4Укр
Е50

Рекомендовано

Республіканською НМР з української мови (протокол №1 від 27.08.2017 р.),

Вченою радою ДОЗ ДПО «ІРО і ПК» (протокол №4 від 26.11.2018 р.)

Упорядник

Крижанівська Г.О., учитель української мови та літератури

МОЗ «Рибницька російська гімназія»

Елементи народознавства на уроках української мови та літератури: дидактичні матеріали. — Тирасполь: ДОЗ ДПО «ІРО і ПК», 2019. — 84 с.

Посібник містить добірку вправ народознавчого характеру для використання на уроках учителями української мови та літератури.

ББК 74.268.4Укр

ВСТУП

Відродження української культури неможливе без пробудження національної свідомості українського народу, насамперед, молоді. Тому особливе занепокоєння сьогодні викликає відсутність у більшості юнацтва усвідомлення себе як частини народу, співвіднесення своєї діяльності з інтересами нації. Зарадити справі може створення такої системи народної освіти, яка виховувала б національно свідомих громадян.

Наукові дослідження переконливо доводять, що дитина повинна перебувати під постійним виховним впливом матеріальної та духовної культури свого народу. Це потрібно для найповнішого розкриття природних схильностей дитини і розвитку її здібностей. Однак діти не залучаються з раннього віку до культури та історії свого народу, бо не перебувають під прямим формуючим впливом україномовного середовища. Заклади народної освіти не використовують повною мірою своїх можливостей. Розпочинатися таке виховання має у садку. Для кожного етапу розвитку дитини народознавство повинне мати різноманітні форми викладу.

Весь комплекс впливу не повинен подаватися у вигляді навчальних предметів — це має бути формою існування. Практичний досвід показує, що займатись одним видом діяльності дитина довго не в змозі. Тому потрібно об'єднувати поезію з театром, танком, художньою працею, розповідь учителя із практичною діяльністю дітей, їхньою участю у проведенні народних свят, з екскурсіями по історичних місцях, до майстерень художників і народних умільців. Тобто курс українського народознавства має бути інтегрованим.

Перебіг навчально-виховного процесу, базованого на народознавстві, відбувається без психологічного тиску на дітей. Вони просто не відчують, що їх виховують, оскільки виховання проходить здебільшого в контексті повсякденного життя, у формах і способах, притаманних народному життю і наближених максимально до потреб учнів.

Слід наголосити на необхідності широкого впровадження у практику виховної роботи у школі заходів саме на основі народних традицій. У наш складний час стресів та психологічного перенапруження дитини їй необхідно час від часу це напруження якимось чином знімати, а участь у народному ритуалі — один із найкращих видів психологічної релаксації.

Завдяки засобам народознавства учні глибше відчують, що знання про свій народ — це пізнання себе, свого народу, його історії та культури, усвідомлюють нерозривну єдність із попередніми поколіннями, з їхнім духовним світом.

Учитель української мови має широкі можливості створення системи роботи, концентрації викладання народознавства. Матеріал слід добирати відповідно до регіональних особливостей.

На уроки української мови підбирається дидактичний матеріал народознавчого характеру.

Вивчаючи тему «Лексикологія», учні охоче записують прислів'я і приказки від своїх батьків. Наприклад:

Не послухаєш батька-матері, то навчить тебе лиха година.

Як батька покинеш, то й сам згинеш.

Сорочка біленька — є мати рідненька.

Той, хто батьків цурається, завжди по світу тиняється.

Я тобі не брат, ти мені не сват.

Цікавою пошуковою роботою можуть займатися учні під час вивчення теми «Фразеологія». Кожен учень дістає завдання принести на урок записані найрізноманітніші фразеологізми.

Ні в сих ні в тих; як мокра курка; стати поперек горла; підвести під монастир; на руку нечиста; ламати шапку перед ним; гострий на слово; набрати у рот води; берегти як зіницю ока.

Збирання і записування народних легенд прихилить вихованців до живих джерел творчості. Крім того, легенди мають і виховний вплив. Наприклад, легенда про ластівку.

Ластівка — це божя пташка. Створив її Господь Бог. Ця пташка користується особливою любов'ю та благословенням у Бога і людей. Існує легенда, що коли

розпинали Христа, ластівки не могли за цим спостерігати спокійно і забирали у римських вояків цвяхи. Якщо ластівка звиває під дахом чиєїсь оселі гніздо, то це приносить цій родині щастя. Руйнувати гніздо ластівки, або «драти» їхні яєчка — гріх. Обличчя у таких бешкетників вкривається ластовинням.

Відродження національної культури неможливе без системи знань про український народ, про особливості його побуту і трудової діяльності, зокрема, його основних і допоміжних галузей господарства, домашніх промислів та ремесел, без знання народного одягу, харчування, народної медицини й календаря, сімейної обрядовості, світоглядних уявлень, вірувань, народної моралі, без знання свого народу й родоводу. Рідна мова, історія, краєзнавство й етнографія, народні та національні символи — все це включається в містке поняття «народознавство». Складовою частиною знання про народ є і фольклор із його численними жанрами: казками, народними оповіданнями, замовляннями, побажаннями, прислів'ями, приказками.

Цікавим для дітей є текст про будівництво хат.

Найчастіше хати будували на Україні зі сосен, але використовували й осини, вільхи, зрідка тополі, які розрізували по довжині на плениці. У їхній конструкції основою залишається зруб. До неї за допомогою стовпів долучалися комори, сіни. Зовні житлову частину хати всюди обмазували глиною й білили.

З чого починається Батьківщина? З любові до рідного краю. Повчальними з цього приводу завжди є тексти Василя Скуратівського.

Щоб полюбити — треба знати, а щоб знати — маєш полюбити. І той ставок, освітлений серпанком місяця, і леваду з попасом корів, і крилате дерево на краю села, і чумацький шлях, усміх незрадливої неньки, мудрий погляд бабусі, чарівний гук кобзи, посміх освітлених вікон маминої хати. Не забудьте, не забудьте, не забудьте цих духовних оберегів, з якими ми вирости й виходили в широкий і тривожний світ, щоб завжди повертатись, бодай у спогадах, до родинного вогнища — до свого посвіту!

Народознавчі тексти мають глибокі виховні можливості. Вони свідчать про багатогранне життя українця, його героїзм, високі моральні якості, працелюбність, гостроту спостережень і дотепність, поетичність у поглядах на природу. Поєднання народознавчих аспектів сприяє відродженню національної школи.

РОЗДІЛ 1. НАРОДОЗНАВСТВО ЯК ЧАСТКА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ І ПОБУТУ СУСПІЛЬСТВА

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками.

Але звичаї — це не відокремлене явище в житті народу, це — втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духовну культуру певного народу, що, в свою чергу, впливає на процес постання народної творчості. Саме тому народна творчість нерозривно пов'язана із звичаями народу.

Звичаї народу — це ті прикмети, за якими розпізнається народ не тільки в сучасному, а й у його історичному минулому.

Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенародних справах. Звичаї, а також мова — це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу.

У всіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку, бо він загублений для свого народу.

Великий поет Тарас Шевченко, звертаючись до України, як до матері, що вічно страждає, питає:

*Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?*

Ми, українці — нація дуже стара, і свою духовну культуру наші пращури почали творити задовго до християнського періоду на Україні. Разом із християнством Візантія принесла нам свою культуру, але саме свою культуру, а не культуру взагалі. В українців уже була національна культура, і Володимир Великий тільки додав християнську культуру до своєї рідної, батьківської культури.

Зустріч Візантії з Україною — це не була зустріч бідного з багатим — це була зустріч якщо не рівних, то близьких за потугою, але різних за характером культур. Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і усній народній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської та християнської культур. Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народних звичаях староукраїнське і де починається християнське. Бо староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня — без писанки, Святої Тройці — без клечання, навіть називаємо це останнє свято «Зеленими Святами». Усі ми відзначаємо свято Купала, на «Введення» закликаємо щастя на майбутній рік, на «Катерини» кличемо долю, а на «Андрія» хто з нас не кусав калити (це великий корж із білого борошна), і яка дівчина не ворожила, чи вийде заміж цього року? Нарешті, діти бавляться весною, співають:

*«А ми просо сіяли, сіяли,
Ой, дід-Ладо, сіяли, сіяли...»*

Співають подібне і дівчата, ведучи хоровод:

«Ой, дід, дід і Ладо...»

Все це — наша дохристиянська культура, наша найстаріша традиція. Кутя — це символ урожаю, писанка — це символ народження сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих духів, що прокидаються (так вони вірили) разом із воскресінням природи — від русалок, мавок, перелесників...

Купала — це типове дохристиянське свято з усіма староукраїнськими атрибутами. Ладо — це поганський бог кохання і плодючості.

На час, у який ми тепер святкуємо Різдво Христове, колись, ще до християнства, на Україні припадало свято зимового повороту сонця. Це був час ворожіння на

майбутній рік. А тому ми і тепер маємо в різдвяних звичаях цілу низку дохристиянських елементів, що мали своїм призначенням накликають добрий урожай наступного року, багатство і добробут у дім господаря, щасливі лови для мисливця, весілля для дівчини та щасливу мандрівку для парубка-дружинника князя або й самого княжича. Усі стихійні сили природи умиряються та закликаються, щоб не діяли на шкоду людям і худобі.

Про все це співається в колядках, що були відомі далеко ще до початку християнських часів на Україні. Це виявляється і у звичайних обрядах, як-от: дванадцять полін, дванадцять святвечірніх страв, закликання на вечерю морозу, вовка, чорної бурі та злих вітрів, дідух на покутті, сіно на столі.

Усі ці рухи, дії та слова, що на перший погляд не мають ніякого значення в житті людини, віють на серце кожного з нас духом рідної стихії та є для душі животворним бальзамом, який сповнює її могутньою силою.

Різдвяні традиції в Україні

Різдво святкують 7 січня за Григоріанським календарем, як і в багатьох інших країнах, де сповідують християнство.

В Україні існує багато різдвяних традицій. Вони різняться залежно від регіонів країни.

У більшості регіонів України люди напередодні Різдва влаштовують т.зв. «Вертеп» (з давньогрецької — печера). Це сцени з біблійних розповідей про народження Ісуса. Вони показують маленького Ісуса в яслах, Марію, волхвів, що принесли дари, та зірку над Віфлеємом. Вертепи влаштовують у громадських місцях, зазвичай біля або всередині церков. Вночі всередині вертепів ставлять свічки для того, щоб люди, що прийшли на нічну службу, могли все бачити.

Переддень Різдва в Україні називають Святвечором, або інколи — Святою вечерю. Люди зазвичай готують смачні страви на цей вечір. На столі повинно стояти щонайменше 12 різних страв. Обов'язково повинна бути кутя — ритуальна страва, яку готують із пшениці та спеціального сиропу, що містить рідкий мед, мелений мак, родзинки та інколи грецькі горіхи.

Для цього вечора люди встановлюють та прикрашають ялинку у квартирах. У деяких регіонах Західної України існує традиція прикрашати стіл дідухом — снопом пшениці чи вівса спеціальної форми: з чотирма ногами та великою кількістю вузлів, що символізує добробут на наступний рік.

Святого Миколая називають дідом Морозом у всіх регіонах країни та вважають, що він приносить подарунки під ялинку в цей вечір.

Також у деяких регіонах люди роблять різдвяні прикрашені яйця, які дуже схожі на пасхальні, що називаються писанки.

«Радуйся, радуйся, земле! Син Божий народився!»

«Добрий вечір, щедрий вечір.

Добрим людям на здоров'я.»

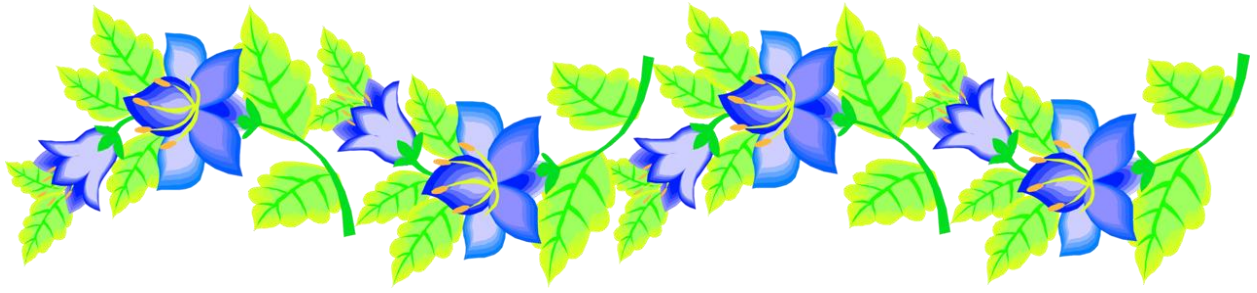
Символізм українських яєць, що готуються на Паску

Українські пасхальні яйця є надзвичайно символічними: символізм власне яйця, символізм прикрашення та символізм кольору. Чому це яйце стало одним із найголовніших елементів системи язичницьких вірувань? Це нескладно зрозуміти. Яйце, все-таки, є символом народження — воно є джерелом життя. Саме нове життя, джерелом якого є яйце, було таємницею для язичників, що згодом використовували яйце у своїх ритуалах.

Жовток яйця нагадував їм сонце, що вважалося наймогутнішим природним явищем. За однією з легенд, птахи були улюбленцями бога сонця, оскільки лише вони могли літати в небесах. Люди, будучи простими смертними створіннями, не могли літати, але вони могли збирати яйця, що викликали в них асоціації, пов'язані зі всемогутнім богом сонця. До того ж, із яйця з'являвся півень, який, за їхніми віруваннями, мав силу кожного ранку збирати сонячне світло. З приходом на Україну християнства яйце стало важливим елементом пасхальних ритуалів, що були пов'язані з розповсюдженням нової релігії, та великої кількості легенд, що передавалися з покоління в покоління протягом століть і розповідали історію походження пасхальних яєць.

Коли Ісус помирає на хресті, кров із його рани падала на землю. На місці падіння крапель крові з'являлися червоні пасхальні яйця. Марія, мати Ісуса Христа, стояла поряд із його хрестом та плакала. Ті червоні пасхальні яйця, на які були пролиті її сльози, перетворювалися на прикрашені пасхальні яйця. Люди зібрали яйця у хустки та пішли до Понтія Пілата, щоби благати про дозвіл поховати її сина. На своєму шляху до Понтія Пілата Марія віддавала дітям, яких зустрічала, по яйцю та проголошувала настанови жити в мирі. По приході до палацу Понтія Пілата Марія втратила свідомість, Пасхальні яйця з її хустки покотилися по всьому світу, і з того дня люди з різних країн прикрашають яйця напередодні Паски та дають їх одне одному, як проголошення любові та миру.

РОЗДІЛ 2. НАРОДОЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ НА УРОКАХ ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ

1. За чим давали прізвище на Січі? Чи тільки на Січі? Поставте, де зможете, біля власної назви співвідносне загальне слово.

За прізвищем, наданим на Січі, можна дізнатися про поширені в Україні ремесла, промисли та про характер військової, торгової діяльності, чим саме займалися прибульці — Сердюк, Гардовий, Гуртовий, Купчик, Крамар, Кантортій, Дегтяр, Стаднюк, Свинар, Садовничий, Самовар, Саловоз, Стороженко, Солдат, Слюсар, Скляр, Стельмах, Порохня, Байдала, Попович, Кушпан, Караван та ін.

— Яка різниця між словами типу *Гуртовий* і *гуртовий*, *Слюсар* і *слюсар*, *Самовар* і *самовар*? Які з них більш давні? Чи всі вони іменники?

2. Перепишуючи, поставте іменники в дужках у потрібному відмінку, назвіть його, поставте до кожного слова запитання. Чи так будують зараз хати?

Найчастіше хати будували з (сосна), але використовували й (осина), (вільха), зрідка (тополя), які розрізували по **довжині** на плениці (*колода, розрізана вздовж* — прим. автора). У їхній конструкції основою залишається зруб (кліть). До неї за допомогою шулів (стовпів) долучалися (комора), (сіни), (колешня), (пукліт). Зовні житлову частину хати всюди, крім прип'ятських районів, обмазували глиною й білили.

— Що вам відомо про народні сільські ремесла?

— Зробіть розбір виділених слів за будовою.

3. Чим пояснити, що в колискових піснях часто використовуються пестливі слова? Знайдіть їх у поданій пісні. Визначте їхній спосіб творення.

КОЛИСКОВА

Ой ходила журавочка
Та по комишу,
А я свою дитиночку
Та заколишу.
Ой ну, люлі-люлі.

Ой ходила журавочка
Та на той пожар.
Та попекла білі ніжки,
Стало мені жаль.
Ой ну, люлі-люлі.

(Народна творчість)

— Утворіть пестливі слова від твірних слів *синиця, горобець, зозуля, малинка, шпак*.

4. Прочитайте текст. Випишіть прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться. Назвіть, на що вказує прикметник.

Варіант I. Чудова і неповторна природа Гуцульщини, цього дивовижно поетичного куточка Карпат. У кожного, хто побував тут, він викликає щире захоплення; у людей, які вирости й живуть серед цієї казкової природи — народжує в душі почуття прекрасного, прагнення внести красу в життя і побут. Художня довершеність, витончений смак, природне відчуття міри й гармонії в доборі кольорів — все це втілюється і в умінні побудувати хату, і в бажанні прикрасити свій побут. Гуцульщина здавна славиться народними умільцями: династіями різьбярів, гончарів, ткаць, вишивальниць, ліжникарок. З покоління в покоління вони передають шану до прекрасного, свій хист і майстерність, любов до краси.

Варіант II

СМЕРТЬ КОЗАКА-БАНДУРИСТА

На татарських полях
Та на козацьких шляхах
То ж не вовки-сіроманці
Квилять та проквиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть,
Попід небесами літають, —

То ж сидить на могилі
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Та на бандурі грає-виграває,
Голосно жалібно співає.

(Народна творчість)

Варіант III

ОЙ, КОРОВАЙ, КОРОВАЙ

Ой, коровай, коровай,
Багато до тебе кошту треба:
Корець (*мішок*) муки пшеничної,
Цебер води криничної,

Миску масла ялових корів,
Копу яець молодих курей,
Горнець солі льодової,
Ківш калини червоної.

(З кн. «Весільні пісні»)

Варіант IV

ТИ ВУЛИЦЯ, ТИ ШИРОКАЯ

Ти вулиця, ти широкая!
Чому трава не зелена?
Як же ж мені та зеленій бути,
Коли мене свині зрили,
І дівчата походили
Жовтенькими чобітками,

Червоними підківками.
...Коли мене свині зрили,
А хлопчиська походили
Великими постоліками,
Довгими волочищами.

(З кн. «Календарно-обрядові пісні»)

Варіант V

ХВАЛИЛАСЯ ТА БЕРЕЗОНЬКА

Хвалилася та березонька:
«Ой на мені листя широченьке,
Ой на мені гілля високе,
В мене корінь глибоко».

...Ой як обізветься прекраснеє сонце:
«Широчив листя буйний вітер,
Височив гілля дрібний дощик,
Вибілило кору яснеє сонце».

(З кн. «Календарно-обрядові пісні»)

Варіант VI

СОЛОВЕЙКУ РЯБИЙ, РЯБЕСЕНЬКИЙ

Соловейку рябий, рябесенький,
В тебе голос тонкий, тонесенький,
Та в тебе голос тонесенький.
Позич крильця ще й чорнії очі
Полинати на три-штирі ночі,

Та миленької шукаючи.
Ой піду я понад бережком,
Там плаває милая човником,
Та човником повним, човенечком.

(З кн. «Календарно-обрядові пісні»)

5. Чи можна дізнатися з тексту, на коли припадав Вербний тиждень (вербич)? Визначте розряд кожного займенника. Укажіть, де можна, рід і число.

Вербний тиждень зветься й вербичем. Про холоди, які в цей час трапляються, є прислів'я: «Прийшов вербич, два кожухи терлич». Не можна на цім тижні сіяти буряків, а то будуть гіркі. У Вербну неділю ті, хто приходить від заутрені зі святою вербою, б'ють нею сплячих, приказуючи:

Верба хльос, бий до сльоз!

Не я б'ю, верба б'є.

За тиждень Великдень:

Будь великий, як верба,

А здоровий, як вода,

А багатий, як земля!

(За М. Максимовичем)

Довідка. Заутреня — церковна служба, що правиться рано-вранці; утренья.

— Як ви розумієте слова *терлич*, *хльос*?

— Чому слово Великдень пишеться з великої букви? Назвіть по-іншому цей день.

6. Чи бажана була ялинка для дітей? Звідки це видно? Чому так часто повторюється займенник *ми*? Списуючи, вставте пропущені букви й поясніть їх.

ЯЛИНКА

Ніякої ніколи ялинки у нас удома не було. Різдвяних свят ми теж ч..кали, але не для ялинки — ми ходили до дядька й до дядини колядувати та щедрувати, носили бабусі в..черю. За це нам давано цукерок та по «золотій» копійці — для ц..ого дядько та бабуся приберігали нові-новісін..кі копійки, «золоті», як ми їх узи-вали... *(Остан Вишня)*

— Установіть приблизно час, коли це було.

7. Прочитайте й перепишіть текст. Знайдіть у ньому числівники, визначте, які в них кількісні, а які — порядкові. Провідмінійте один із порядкових числівників.

РОЗЛИЛИСЯ ВОДИ

Розлилися води	У третьому броді
На чотири броди.	Коничок заржав,
У першому броді	Він доріженьку почав.
Соловейко щебетав,	А в четвертому броді
Зелені сади розвивав.	Да дівчина плаче,
У другому броді	За нелюбого йдучи,
Зозулька кувала,	Своє лихо чуючи.
Літечко казала.	<i>(Народна творчість)</i>

— Зробіть фонетичний розбір числівника *третьому*. Поясніть його правопис.

8. Чому ця пісня називається обрядовою? Перепишіть, вкажіть форму дієслова майбутнього часу.

БІГЛА ТЕЛИЧКА З БЕРЕЗНИЧКА

Бігла теличка та з березничка,	Зіб'ю йому правий ріг.
Та в дядьків двір.	В ріжок буду трубити,
Я тобі, дядьку, заколядую,	А воликом робити.
Тільки дай пиріг.	Хвостом буду поганяти,
Як не даси пирога,	Хліб, сіль заробляти,
Візьму вола за рога	Батька й матір годувати.
Та поведу на моріг,	<i>(З кн. «Календарно-обрядові пісні»)</i>

— На яку пору року приходилися колядки?

9. Назвіть цілющі властивості рослин нашого краю. Випишіть словосполучення із прислівниками. Поставте до прислівників запитання.

Щороку горяни заготовляли лікарське зілля, яке в разі потреби використовувалося для зовнішнього і внутрішнього вживання у вигляді настоїв, відварів, порошків, мазей. Кожна газдиня радо ділилася своїми знаннями з родичами, сусідами і знайомими. Так передавався від покоління до покоління, збагачуючись і нагромаджуючись, досвід народного лікування.

Крім рослинних ліків, широко застосовувались засоби тваринного походження, з яких найбільш вживаними були жири — борсучий, гусячий, собачий, ведмежий, лисячий, оленячий — та молоко і молочні вироби.

Отже, раціональні засоби лікування крилися в гущі народних мас і були їм добре знані. (З. Болтарович)

— Які правила збирання й зберігання лікарських рослин ви знаєте?

— Знайдіть однорідні члени речення, поясніть правопис розділових знаків при них.

10. Вкажіть на роль пісні у житті народу. Списуючи текст, виділіть прислівники як члени речення.

І вона співанками косичила їх розлучення, їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву голівку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,

Два рази на днину.

А я тебе ізгадаю

Сім раз на годину.

(М. Коцюбинський)

— До якого пісенного жанру належить друга частина вправи?

— Виділіть у вправі діалектизми, доберіть до них загальноновживані синоніми.

11. Назвіть усі самостійні частини мови. Які з них тут уживаються найчастіше? Чи можна це якось пояснити темою тексту?

У гуцулів була своя періодизація віку дітей. Хлопець до 10 років — це «хлопець»; старший 10 років — «хлопчище»; великий — «парубок»; той, хто вже може працювати у бутинах, — «легінь». Діти, що ходили до школи, називались «шкільники». Дівчата відповідно називались: «дівче», «дівчина», «дівчище», «дівка», а та, що була на виданні, — «дівка у заплітках», «дівка у бовтицях». (За кн. «Гуцульщина»)

Довідка. Бутин — зруб у лісі; заплітка — стрічка до кіс.

— Чи є у вашому місті (селі, селищі) подібна «періодизація»?

— Чи передають якось суфікси іменників вік дітей?

12. У яких народних обрядах використовувалися рушники? Прочитайте текст. Випишіть речення з дієприкметниками та дієприслівниками. Підкресліть дієприкметникові та дієприслівникові звороти, поясніть розділові знаки.

Рушник!

Як багато промовляє нам це слово. Скільки зворушливих спогадів пов'язано з ним!

Без рушника ніде не обходились. Ним витирали руки й лице, з ним ходили до корови, поралися біля посуду, він завжди був при руці і від слова «рука» прибрав собі ймення.

Задля певної мети люди готували спеціальні рушники. А найчастіше вживані, певна річ, були простіш декоровані, виткані з грубішого полотна — скромніші, але ніколи не позбавлені мистецької вартості.

Без рушника не відбувалась жодна важлива подія в житті народу. Родини і хрестини, заручини і весілля, проводи в дорогу та зустріч бажаних гостей, навіть труну спускали в могилу на рушниках. А поховавши небіжчика, пов'язували рушником хреста.

Ще за язичницьких часів, коли наші предки обожнювали природу і вірили, що в лісах по дуплах живуть божества, віддаючи їм шану — обвішували дупла рушниками-обрусами. (І. Гончар)

Довідка. Обрус — скатерть (діалектне).

— Що означає вираз *за язичницьких часів*?

— Які прикметники переважають у тексті — якісні чи відносні? Чому?

13. Прочитайте текст. Згадайте народні пісні, в яких опоетизований барвінок. Випишіть дієслова, утворіть, де можна, дієприкметники.

Коли скресали сніги, розливалися весняні води, дівчата в Україні починали співати веснянок. Наставала радісна бентежна пора — пора оновлення в природі, воскресіння зелен-квіту, пора пробудження нових почуттів у людських серцях, пора надій і сподівань. І серед пісень цієї пори — чимало про барвінок.

У народі живе чудова легенда про походження рослини. Діялося це тоді, коли турки і татари нападали на українську землю. Увійшли якось вороги в одне село й винищили там усіх людей. Лише один парубок та дівчина сховалися в лісі. Але і їх знайшли бусурмани. Парубка люті заїди зарізали, а дівчину задушили. Ото з парубочої крові й виріс барвінок у лісі, а губами дівчини полилася чиста вода. *(За А. Кондратюком)*

— Як пов'язана легенда про барвінок з історичним минулим України?

— Слова *походження, винищили* розберіть фонетично.

14. Які почуття викликало у вас звертання сучасного українського письменника Дмитра Павличка? Знайдіть дієприслівникові звороти, поясніть правопис розділових знаків.

Малим хлопцем ходив я з товаришами від хати до хати, співаючи колядки. Бачив і **відчував** те, що, мабуть, побачите і відчуєте ви, перегортаючи **сторінки** цієї книжки. Пречиста Діва Марія і сам Господь уявлялись мені як **живі** люди, зодягнені в наші гуцульські байбараки та кожухи. Тільки мали вони чудодійну силу і хотіли, щоб усі люди були щасливими та добрими. Колядка вчила мене вірити в справедливість і показувала, що світ дуже гарний. **Сьогодні** наш народ повертається до золотих традицій українського Різдва. Вчіться і ви колядувати — це допоможе вам увійти у світ краси і духовного щастя. *(Д. Павличко)*

— Поясніть значення слів *Різдво, Коляда*.

— Якими частинами мови є виділені слова?

15. Прочитайте текст і порівняйте описаний звичай із тим, який вам доводилося спостерігати. Випишіть дієприслівники. Поясніть правопис НЕ з дієприслівниками.

Вельми стисло, але не упускаючи всіх важливих моментів, що стосуються сватання, Т.Г. Шевченко писав: «Покохавшись літо чи то два, парубок з дівчиною, розпізнавши і уподобавши одне другого, парубок до дівчиного батька і матері посила старостів, людей добромових і на таку річ дотепних. Коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку». (*О. Кравець*)

— Які твори Тараса Шевченка стали народними піснями?

— Від якого слова походить слово *рушник*?

16. Прочитайте. У яких художніх творах, відомих вам, розповідається про запорозьких козаків? Випишіть прикметники й дієприкметники. Поясніть, як вони утворилися.

Велично їхав Сагайдачний з гетьманською **булавою** в руці. За ним ішли **хорунжі** з військовими корогвами та з турецькими й татарськими бунчуками, здобутими під час походу.

За ними ішли козаки куренями. Попереду кожного ішов курінний отаман.

Гордо виступало козацьке військо, знати було, що люди почувають себе ні від кого на світі не залежними і вільними робити, що схочуть і як схочуть. (*М. Загірна*)

— Поясніть значення виділених слів (зверніться за допомогою до Словника української мови Б. Грінченка).

17. Чи бачили ви писанки у вашій місцевості? Як їх розмальовують? Прочитайте текст. Визначте дієприкметники, поясніть, як вони утворені. Доведіть, що дієприкметник узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку.

А спробуйте-но опустити варене яечко чи порожнє видуте в розтоплений віск. Після охолодження прокресліть по ньому вістрям олівця або загостреної палички простенький візерунок. Так на Україні прикрашали великодні яечка, і так вони ставали не тільки корисними, а й красивими. Для цього яйце і тепер опускають у фарбу, і ті місця, на яких шар воску був знятий, фарбуються, а ті, що були під воском, лишаються білими. Знову занурюють у розтоплений віск, і знову в суцільній воскової плівці продряпують нові лінії та плямки для нового кольору, іншої фарби. Колір за кольором — і вже готовий весняний сувенір-писанка. *(З журналу)*

— Чи знаєте ви, де ще використовується віск?

— Зробіть фонетичний розбір слова *весняний*.

18. Як народ ставився до книги? Наведіть 3–4 прислів'я або приказки про книгу. Знайдіть дієприкметниковий зворот, поясніть розділові знаки.

РУКОПИСНІ РЕЛІКВІ УКРАЇНИ

Певно ніщо так глибоко не передає духовного життя народу, як книга — неперевершений витвір людського генія. Це стосується і книги давньої рукописної. Збереглося таких реліквій не так уже й багато. А ті, що вціліли у вирі історичних подій, — здебільшого ветхі, пошкоджені. Береш їх до рук, і здаються вони зраненими птахами, які чекають нашої допомоги. Та справа ця нелегка. Треба витратити багато часу й зусиль, щоб ожили рукописні шедеври, розпорошені по сховищах бібліотек і архівів. *(І. Мельник)*

— Чому книги спочатку писали від руки?

— Слово *Біблія* означає «книга». Чи тримали ви її в руках?

— Підкресліть 2–3 слова із префіксами.

РОЗДІЛ 3. ФОЛЬКЛОР НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Відгадати загадки. Слова-відгадки записати у два стовпчики: у 1-й — слова, в яких є відповідність між звуковим та буквеним складом, у 2-й — слова, у яких такої відповідності немає. Які народні прикмети погоди вам відомі?

- Не мотор, а шумить, не пілот, а летить, не гадюка, а жалить. (*Бджола*)
- Стоїть один баранець, пасе тисячі овець. (*Місяць і зорі*)
- Стоїть над водою, хитає сивою бородою. (*Очерет*)
- Що потилицю зубами дістане? (*Гребінь*)
- Що за Мартин почепився за тин? (*Мак*)

2. Записати прислів'я та приказки, пояснити їхній зміст. Підкреслити граматичні основи речень. Скласти міні-твір, взявши за тему одне із прислів'їв.

Правда і в морі не потоне. Правда і з дна моря виринає, а неправда потопає. Все минеться, одна правда зостанеться. Правда світліша за сонце. Без одного Василя обійдеться весілля. Нащо кращий скарб, коли в сім'ї лад. Не спіши язиком, квапся ділом.

3. Записати та пояснити прислів'я. Усно з'ясувати відтінки лексичних значень слів *діло, робота, ремесло, праця, труд*.

Діло майстра величає. Діла на копійку, а балачок на карбованець. Ремесло за плечима не висить та хліба не просить, а хліб дає. Ремесло має золоте дно. Без роботи

день роком стає. Яка робота, така й плата. Ховається від роботи, як собака від мух. З праці радість, а безділля — смуток. Праця годує, а лінь марнує. Сталь гартується в огні, а людина — у труді. На чужий труд ласий не будь. (*Народна творчість*)

4. Створити каламбури (римовані рядки) на основі омонімів:

Наприклад: М'ята (рослина) — м'ята (нерівна).

У саду росте м'ята, а в Антона майка м'ята.

5. Записати стійкі народні порівняння, розрізняючи діалектизми та професіоналізми. Навести 4–5 власних прикладів.

Язик став, як подошва.

В горлі, наче хто цвяхи позабивав.

У животі, наче дратвою стягнуто.

У вухах, мов шилом штрикає.

А самого, мов на кіл натягнуто.

6. Конкурс «Народ скаже, як зав'яже» (на кращого знавця прислів'їв та приказок).

Хліб-сіль їж, а ... (правду ріж).

Дружній череді й ... (вовк не страшний).

Не вчи вченого ... (їсти хліба печеного).

Краще пізно, ніж ... (ніколи).

Без діла ... (слабіє сила).

Ладом усе ... (можна).

Світ не без ... (добрих людей).

Бджола мала, а й та ... (працює), (велике діло робить).

Щоб рибу їсти ... (треба в воду лізти).

Тяжко тому жить, хто ... (не хоче робить).

Яких людей називають бджолами, а яких — ведмедями? Доведіть власну думку.

7. Прочитати прислів'я та образні народні порівняння, пояснити їхнє значення, скласти з ними речення.

Говорить так, як три дні хліба не їв.

Набрав, як борщу на шило.

Не хоче, як кобила вівса.

Розуміється, як теля на пирогах.

8. Прочитати і записати фразеологічні ряди, в дужках вказати лексичне значення кожного ряду. Скласти діалог із використанням цих фразеологізмів.

Ні риба, ні м'ясо.

Віч-на-віч.

Ні рак, ні риба.

Сам на сам.

Ні пес, ні баран.

На дві пари очей.

Ні пава, ні гава.

На чотири ока.

Ні два, ні півтора.

Ні те, ні се.

9. Прочитати й записати подані фразеологізми, пояснити їхнє значення. Які людські якості вони ілюструють? Навести 3–4 власні приклади.

Добра, як з курки молока, а з верби — петрушки. Доливати масла в огонь. Який їде, такого... й здибав (й на віз бере). Надибав свій свого. З нього допомоги, як з осики груш. З цапа ані вовни, ані молока. (*Народна творчість*)

10. Записати слова і словосполучення. Порівняти матеріали першої та другої колонок. Розкажіть про випадок із власного життя, використавши наведені слова та словосполучення.

Багато говорити і все неправду	Замилювати очі. Язик без кісток: що хоче, те лопоче. Городить ні те ні се. Сипле з пустого в порожнє
Перестаратися у чому-небудь	Передати куті меду
Посваритися	Глек розбити

РОЗДІЛ 4. ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ІЗ НАРОДОЗНАВСТВА ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ В РІЗНИХ КЛАСАХ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З РОСИ І ВОДИ

На початок місяця — громовика, пісенника, травника припадає одне з найпоетичніших народних свят. 6 травня — день святого Юрія. Колись рано-вранці — до схід сонця — святково вбрана родина обходила ниву. Затим батько долонями збирав росу з озимих і кропив нею дітей — обов'язково бажав здоров'я: «З роси вам!»

Вважається, що травнева роса — цілюща, допомагає загоювати рани й лікувати очі, додає здоров'я. *(З журналу)*

6 клас. Виписати прикметники й розібрати їх як частину мови.

7 клас. Прочитати текст двічі й записати його по пам'яті. Підкреслити прислівники.

8 клас. Записати під диктовку. Написане звірити з надрукованим.

ЛЮБОВ ДО ПРАЦІ

Колись людина для себе все мусила робити сама. Тому дівчинка в п'ять років брала в руки голку, сідала за верстат і пряла, а хлопець учився вирізати миску чи ложку, веретено чи кужівку.

Коли юнка виходила заміж, то село сходилося дивитися на придане, яка з неї рукодільниця.

А молодий під хатою на призьбі виставляв причандалля, виготовлене для своєї господині.

Наші предки вірили: на річ переходить людська душа. І якщо тобі щось зробить погана людина, то буде не на добро, тому не треба нікого наймати.

(За Гарафиною Маковії)

5 клас. Виписати слова з ненаголошеними звуками [е], [и], слова із префіксами.

6 клас. Виписати займенники. Зробити їхній розбір як частину мови.

7 клас. Виписати речення з дієприкметниковим зворотом, зробити його синтаксичний розбір. Фонетичний розбір слова *людська*.

8 клас. Виписати речення з однорідними членами, пояснити розділові знаки, вид зв'язку між ними. З першого речення виписати всі можливі словосполучення, зробити їхній синтаксичний розбір.

9 клас. Виписати складнопідрядні речення й виконати їхній повний синтаксичний розбір.

10 клас. Виписати всі слова з орфограмами, пояснити їхнє написання. Розбір за будовою слів *рукодільниця, виставляє, причандалля*.

11 клас. Коментоване письмо. Словотвірний розбір слів *рукодільниця, виготовлене*.

ЗУСТРІЧ ВЕСНИ

Коли зацвітав терен, наші прабабусі та прадідусі виходили зустрічати весну, бо він зацвітав першим. Водили навкруг нього хоровод, а матері поспішали виліпити з тіста і спекти зозульку та ластівочку, щоби задобрити цих птахів, аби «зозулька щастя накувала. Ластівка гніздо під стріхою зів'є, але лихих людей вона обминає». (За Гарафиною Маковії)

5 клас. Двічі прочитати текст і записати його по пам'яті.

6 клас. З'ясувати лексичне значення слів *терен, прабабуся, зозулька, зів'є*.

7 клас. Попереджувальне письмо. Підкреслити службові частини мови.

«МОРОЗЕ, МОРОЗЕ, ІДИ ДО НАС КУТЮ ЇСТИ!»

Здавна різдвяно-новорічні свята відзначалися в Україні з особливою урочистістю. Усі три празники (з 7 по 19 січня) неодмінно супроводжували дідух та кутя.

Дідух — це сніп із жита чи пшениці. Він постійно стояв на покуті. Кутю варили із пшениці або ячменю до кожного свята окремо. Відтак мала свої назви: багата — на Різдво, щедра — на Новий рік та голодна — на Водохреща. *(Із журналу)*

7 клас. Пояснювальне письмо. Підкреслити прислівники, визначити їхній розряд.

8 клас. Вільне письмо. Назвати речення із внесенням.

ПАСКА

Найурочистіше церковне свято — Великдень. Ще воно зветься Паскою. Свято встановлене в пам'ять воскресіння розп'ятого на хресті Ісуса Христа.

Великдень неможливо уявити собі без пасхального хліба. В Україні його називають паскою. Це високий хліб із здобного тіста. Верхівка його округла. Зверху — виліплений із тіста хрест. Шапка паски прикрашена цукровою поливою, фарбованим пшоном або маком.

Символом Великодня стало також яйце. Фарбовані або мальовані пасхальні яйця називають крашанками або писанками.

Ігри крашанками завжди були улюбленими забавами дітей і дорослих.

(Із журналу)

5 клас. Можна використати як текст для переказу з описом предмета.

6 клас. Виписати іменники, визначити їхню відміну. Кілька іменників розібрати як частину мови.

7 клас. Прочитати текст. Розповісти про самостійні та службові частини мови.

8 клас. Виписати з тексту по 5 словосполучень, які б ілюстрували різні способи підрядного зв'язку між словами.

9 клас. Коментоване письмо.

РОЗДІЛ 5. РОЗВИВАЮЧІ МОЖЛИВОСТІ НАРОДНОЇ МУДРОСТІ НА УРОКАХ ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИСУ

1. Прочитайте текст. Випишіть усі словосполучення, що називають обрядами. Назвіть у них головне слово.

Рушник передавали як оберіг, з роду в рід, із покоління в покоління. У багатьох місцях України понині батьки бережуть рушники для дітей — і не лише для дівчат, а й для хлопців...

Особливо знаменну і навіть законодавчу роль відіграє рушник на весіллях. Як молоді стали на рушник — то був апогей весілля, після чого вже ні батько, ні мати, ні суд, ні громада не мали права розлучити пару. Недаремно ж про це створено народом багато зворушливих пісень. Ось, для прикладу, деякі з них:

А хто теє відерце дістане,
той зі мною на рушничок стане.
Дала один, дала другий,
на третьому стала,
а четвертим біленьким
руки пов'язала.

Рушником перев'язують старостів та сватів, молода — молодого. За народним повір'ям, дівчина, що не надбала собі рушників для родинного життя, заміж не вийде. Рушниками вистеляють дорогу на весіллі від порога до столу, а то й від воріт до дверей хати.

Довідка. Оберіг — предмет, що оберігає від лиха, хвороб; талісман.

— Як ви розумієте слова *батьки бережуть рушники для дітей?*

2. Чому сузір'я Велику Ведмедицю українці називають Возом? Перепишіть текст. Визначте в ньому відомі вам частини мови. Чи кожна з них є членом речення?

Одразу ж за нашою вулицею стоять, як Дунай, молоді коноплі й соняшники, за ними темно виткнулась церковиця, ще далі, біля самого неба, диркає деркач, а в небі виблиснув Віз. Він зовсім був би схожий на звичайний земний віз, аби хтось начепив на нього колеса, хоча б змайстровані дідусем. Притихши біля воріт і придивляючись до семи зірок, я несподівано кажу про це дідусеві... (*М. Стельмах*)

— Поміркуйте, що міг би відповісти дідусь.

— Як ви розумієте вислів *стоять, як Дунай?*

3. Що ви чули про Кармелюка? Доведіть, що розповідь про нього є текст. Чи відповідає заголовок темі тексту?

І В ДАЛЕКОМУ СИБІРУ...

Отут, в урочищі Раскати, розповідала мама, святе, можна сказати, місце. Ба-чиш, синку, скільки навколо глибочєнних і широких ям? Копали їх каторжники. Мучився тут колись і мій дід Петро. З квітня до вересня копали ці мученики глину, місили, товкли її в ларях і робили цеглу. Обливались вони гірким потом і під кайданний передзвін затягували журливу пісню про далекий рідний край, про гірку долю... І був серед цих невольників удалий, завзятий отаман Устим Кармелюк. Так його звали земляки-каторжники. Геройський був! Козацької української крові, як Тарас Бульба. Ненавидів він панів, громив їх маєтки, за це його спіймали і вислали на довговічну каторгу в Сибір. (*З кн. «Калинова сопілка»*)

— Назвіть по одному слову кожної частини мови.

— Виконайте синтаксичний розбір речення, ускладненого однорідними членами.

4. Скільки речень у цьому акростихові? Скільки головних членів у кожному реченні? Чим виражена граматична основа кожного речення?

ХТО БАБА?

Сидить хитра баба аж на версі граба.

«Ой не злізу з граба! — дурить діток баба.

— Вловіть мені тую **курочку** рябую,

А я подарую **грушку** золотую».

— Розшифруйте акростих.

— Поставте виділені слова в давальному відмінку.

5. Де ви зустрічали барвінок? Чому росіяни звать його ще могильниця? Спишіть, вставляючи замість крапок потрібні за змістом прості присудки.

А барвінок ... до людської оселі, до городу. Взимку відвар барвінку ... од простуди. Влітку барвінком ... святковий хліб, хату, ... з нього весільні букетики. Цілий рік його ..., вважаючи символом життя.

Довідка. Пити, прикрашати, шанувати, тягнутися, плести.

— Назвіть слова з орфограмою «М'який знак».

6. Поміркуйте, чому діти, граючись, наслідують дорослих. Спишіть текст, ставлячи, де треба, коми при однорідних членах речення. Якими частинами мови вони виражені?

Діти наслідували сімейні традиції звичаї погляди ставлення до різних подій. У своїх розвагах вони часто відтворювали те, що спостерігали навколо себе. На-самперед «господарювали»: сіяли косили збирали хліб варили обід ставили затінку з піску робили човники, потім влаштовували «весілля» «хрестини» «похорони». Але багато було й дитячих ігор, окремо для хлопчиків («коні» «пиж» «журавель»)

і дівчаток («ляльки» «ластівка» «маківочки»), а також спільних («горюдуб» «квач» «гуси-лебеді»). (За О.М. Кравцем)

— Які дієслова належать до першої дієвідміни, а які — до другої?

7. Прочитайте з належною інтонацією. Спишіть, ставлячи на місці рисок розділові знаки. Доведіть правильність розстановки розділових знаків у кінці речень.

КОМУ ПРИВІТ //

Добрая Муза у мене одна //
Знаєте // діти // що шепче вона
Вірна, прихильна і давня дружина //
«Отчину жалуй, вважай на добро //
На тобі // друже // орлине перо //
Крий тебе в світі щаслива година //
От і пиши ти // що буду літати
Всюду за ним я, і ласки бажать,
І доглядати, як рідного сина».

(Л. Глібов)

— Якщо ви прочитаєте перші букви кожного рядка, то довідаєтесь, кому передається привіт. Як називаються такі вірші?

8. Прочитайте написане: перед вставними словами та після них робіть невеликі паузи. Які з поданих речень наближаються до прислів'я, приказки?

1. Є на світі чорна злюка, родом, кажуть, з Кременчука. 2. Так в світі хитра людина усюди віється, як Хмелина, усе, мов, пригодиться, аби було на кого виться. 3. Дворовий пес Бровко лежав і думав: «Бач, яким він паном, Ледачий Цуцик, став». 4. Бува, на службі чоловік все стогне, каже: жити важко! 5. От, справді, світ тепер який бридкий! (За Л. Глібовим)

— Поясніть вживання великої літери.

9. Прочитайте про значення глини на Україні. Що ще роблять із глини? Знайдіть складні речення, накресліть їхні синтаксичні схеми.

Якщо поглянути згори на Україну, де камінь і дерево можуть правити за будівельний матеріал лиш подекуди, то побачимо, що глина заступала тут геть усе. Її використовували на житло й **начиння**, на будівництво. Нахил стін у хатах передбачав **споглядання** від середини вулиці, де колись ходили. Усі дальші форми українського мистецтва починаються від кетяга калини і від силуету горщика.

(З журналу)

— Поясніть значення виділених слів.

— Які будівельні матеріали ви ще знаєте?

10. Що дитина хоче висловити своїм замовлянням? Запишіть текст так, щоб було чотири окремих складних речення. Визначте сполучники. Доведіть, що ви утворили складні речення.

ЗАМОВЛЯННЯ ДОЩИКА

Дощику, дощику,
я тобі вудлице бамбукове подарую,
щоб ти ловив рибу, а луску розкидав на городі,
я тобі вишень нарву повну миску,
щоб ти їв, а камінчиками стукав у вікно,
я тобі зубки витешу на нові граблі,
щоб ти ходив розчісувати коси траві,
тільки не йди на тій стежці,
де я йду —
татові їсти у поле несучу.

(В. Голобородько)

РОЗДІЛ 6. ГЛИБОКИЙ ЗМІСТ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ЗАСОБУ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Фразеологізми найчастіше вживаються в художній і публіцистичній літературі, головною сферою їхнього застосування є мова художніх творів, розмовний стиль. Отже, працюючи з учнями, вчитель повинен приділяти певну увагу й роботі із фразеологічними одиницями, із синонімічними відношеннями між ними. Робота ця має провадитись як на уроках літератури, так і на уроках мови.

Спостереження над фразеологізмами в художній літературі показують, що найчастіше вони вступають у синонімічні відношення з дієсловами, рідше — із прислівниками, прикметниками і зрідка — з іменниками. При вивченні частин мови вчитель і повинен проводити вправи із фразеологізмами, пов'язуючи цю роботу з певним граматичним матеріалом (якими частинами мови виражаються, їхня синтаксична роль).

У посібнику подано зразки таких вправ з орієнтовним виконанням. Учитель використовує їх на свій розсуд (пристосовує до певної теми, поєднує з тим чи іншим видом роботи або проводить окремо).

Учитель зазначає, що до синонімічного ряду дієслова *говорити* відноситься й багато фразеологічних зворотів: розводити теревені; баяндраси точити; вистрілити на вітер; вихопитися, як Пилип з конопель; відрізати, як ножем; в один голос співати; в одну дудку грати; товкти воду в ступі; засипати, як горохом у бочку; зуби заговорювати; Лазаря співати; язиком молоти; нагородити три мішки

гречаної вовни; переливати з пустого в порожнє; попасти пальцем у небо; розпустити язика; сіяти словами; цідити крізь зуби; язиком плескати; як у дзвони дзвонити; як пугою по воді.

Кожен з цих зворотів має свій синонім. Наприклад: *точити, правити, розводити теревені* — говорити несерйозно, багато зайвого.

1. Прочитайте речення. Фразеологічні звороти замініть синонімами. Поясніть їхнє значення.

1. Я був малий і рідко докидав своє слівце про очерет, про став (*Рул.*). 2. А Петро такого викинув коника, що довелося червоніти за нього. 3. Вихопився, як Пилип з конопель (*народна творчість*). 4. Язиком клепати — не ціпом махати (*народна творчість*). 5. Нагородив три мішки гречаної вовни. 6. Пора й на роботу, а у нього все базі та базі.

Учні за допомогою вчителя пояснюють: *докидав слівце* — втручався в чиюсь розмову; *викинув коника* — витівка, якийсь грубий жарт, дотеп із відтінком прикраси, образи.

Учитель повинен докладніше пояснити зворот *вихопився, як Пилип з конопель*. «Був шляхтич родом із Конопель Сандомирського краю і звався Пилип. На якимсь сеймику він, не розібравши діла, устряв у річ без ладу, так, що усі, розсміявшись, стали один по одному питати: хто то, хто то? А сусіди Пилипа й кажуть: «to jest Filip». З того часу і пішов той Пилип у люди, та й до нас дійшов».

Язиком клепати — говорити несерйозно, жартівливо; *нагородив три мішки гречаної вовни* — наговорив багато дурниць, нісенітниць; *базі та базі* — говорити несерйозно, по-пустому, про якісь дрібниці, нісенітниці.

На цих прикладах учні пересвідчуються, наскільки багатий синонімічний ряд дієслова *говорити*.

2. Подані фразеологізми замініть синонімічними словами.

Байдики бити, лясати точити, показати на двері, розводити руками, зловити гаву, дати драла.

Учні виконують: *байдики бити* — нічого не робити, байдикувати; *лясати точити* — вести пусті розмови, базікати; *показати на двері* — вигнати; *розводити руками* — дивуватися; *зловити гаву* — пропустити; *дати драла* — втекти.

3. Прочитайте речення. Знайдіть фразеологізми. Доберіть до них синоніми і запишіть їх.

1. — Ви не журіться, мамо. Я піду в найми. — Маланка *прикусила язика*.
2. Та саме в той момент, здіймаючи з мисника миску, Маланка *скинула на нього оком*. 3. Вона стулила сухі губи і *зняла очі* до стелі. 4. На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, *засвітилися її очі*. 5. Маланка сховала руки під хвартухом і злісно *блиска очима* (М. Коцюбинський).

Учні добирають синоніми: *замовкла*, *мимохідь глянула*, *глянула вгору*, *розізлася*, *сердито дивиться*.

Звертається увага на фразеологізми: *скинула оком*, *зняла очі до стелі*, *злісно блиска очима*. Всі вони об'єднані одним значенням (*дивитися*), але кожний із них має певний відтінок. Отже, між собою ці фразеологічні звороти вступають у синонімічні відношення.

4. Подані слова і фразеологічні звороти згрупуйте в синонімічні ряди, поясніть їхнє значення.

Говорити; всипати гарячих; бігти; нагородити три мішки гречаної вовни; бити; дивитись; дати драла; теревенити; мотнутися; пуститися в мандри; не спускати з ока; полатати боки; засипати, як горохом у бочку; пасти очима; бачити; виписати аз і буки; дати березової каші; дати буханів; тягу дати; пронизувати очима.

Учні згруповують їх так:

Говорити — нагородити три мішки гречаної вовни, теревенити, засипати, як горохом у бочку.

Бити — всипати гарячих, полатати боки, дати березової каші, дати буханів, виписати аз і буки.

Бігти — дати драла, мотнутися, пуститися в мандри, тягу дати.

Дивитися — не спускати з ока, бачити, пасти очима, пронизувати очима.

5. Прочитайте речення. Визначте в них фразеологічні звороти. Доберіть синоніми.

1. Одчиняє Чіпка або Грицько ворота в царині — тихо-помалу, посхилявши униз голови, потягли вівці шляхом (*Мирн.*). 2. У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу (*Мирн.*). 3. Досить було Степанові перехопити чийсь погляд, як лихі очі кидались врозтіч (*Ст.*). 4. Свиридові така уже фортуна випала (*Ст.*). 5. На ній (Гафійці) лиця не було (*Коцюб.*). 6. Кавуниха зціпила зуби та все скося поглядала на Нимидору (*Н.-Лев.*).

Потягли вівці шляхом — пішли тихо, повільно; *мороз подрав по спині* — перелякатися; *перехопити погляд* — глянути у вічі; *очі кидались врозтіч* — ховались; *фортуна випала* — пощастило; *лиця не було* — зблідла; *зціпила зуби* — замовкла.

6. До поданих слів доберіть синонімічні фразеологізми.

Засоромитися, ледарювати, даремно ходити, мотатися, дивитися, лаяти, розгубитися, потурати.

Учні за допомогою вчителя або самі, зі словників, добирають синоніми чи фразеологізми.

Засоромитися — опустити очі; *ледарювати* — байдики бити, баглаї бити; *даремно ходити* — походеньки справляти; рип за рипом, пороги оббивати; *мотатися* — товктися, як Марко по пеклі; *дивиться* — дивиться аж молоко кисне (сердито); дивиться, як кіт на сало (зажерливо, пожадливо, захоплено); глянути, як п'ятак дати (гнівно); *лаяти* — гризти голову; *розгубитися* — бути ні в сих ні в тих; *потурати* — гладити по голівці.

Фразеологізми-синоніми, з якими учні ще не зустрічались, дає вчитель. До запропонованих слів можуть добиратися і ті фразеологізми, з якими вже проводилася робота.

Далі учні повинні вибрати фразеологічні звороти з художньої літератури, записати їх і підібрати синоніми (слова або фразеологічні словосполучення).

7. У поданих реченнях визначте фразеологізми, поясніть їхнє значення, добираючи слова-синоніми.

1. Микола зачепився ногою за вал, дав сторчака в пшеницю й тільки через те не достав отамана дрючком по спині (*Н.-Лев.*). 2. Багато тоді накивало п'ятами й одиноких, і цілими сім'ями... Тоді й поговорку зложили: мандрівочка — рідна тіточка (*Мирн.*). 3. Чи не думає він його на глузи піднімати? (*Фр.*). 4. Про людське око він трусонув Степана, дав йому запотиличника (*Ст.*). 5. Став (писар) її пильно прохати, щоб як би того пана Микиту зовсім у дурні пошити (*Кв.-Осн.*).

Учні виписують фразеологізми, добирають до них синоніми.

Дав сторчака — впав; *накивав п'ятами* — утік; *на глузи піднімати* — насміхатися; *дав запотиличника* — ударив; *пошити у дурні* — обдурити.

Прислівники та прикметники, порівняно з дієсловами, в меншій мірі вступають у синонімічні відношення із фразеологізмами. Але й тут є чимало матеріалу для роботи з учнями.

8. Прочитайте речення. Визначте фразеологічні словосполучення. Поясніть їх, добираючи слова-синоніми.

1. Навколо була п'ятьма, хоч в око стрель. 2. Новина ця з'явилася, як сніг на голову. 3. Галя, пообідавши на швидку руку, подалася знову до ферми (*Куч.*). 4. Працював молодий бригадир не за страх, а за совість. 5. За одним присідом твору не напишеш. 6. А хлопці все літо жили душа в душу.

Хоч в око стрель — темно; *як сніг на голову* — раптово; *на швидку руку* — наспіх; *не за страх, а за совість* — чесно; *за одним присідом* — швидко; *душа в душу* — дружно.

9. У поданих реченнях визначте фразеологізми. Поясніть їхнє значення, добираючи синоніми. Скажіть, які частини мови вступають у синонімічні відношення із фразеологізмами у даних реченнях.

1. Вода ж біжить... Ще більш прорвала; Хомі й за вухом не свербить (*Гл.*).
2. Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій (*Коцюб.*). 3. Вона стояла над душею в Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду (*Н.-Лев.*). 4. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмре, не здобувши нового добра (*Л. Укр.*). 5. Батько новонародженого був просто на сьомому небі, що в життя приходить ще один Мамайчук (*Гонч.*).
6. Еней від неї одступався, поки зайшов через поріг, а далі аж не оглядався, з двора в собачу ристь побіг (*Котл.*). 7. Дідона зараз одгадала, чому сумує пан Еней, і все на ус собі мотала (*Котл.*). 8. Я зустрічав людей, що дуже багато — як то кажуть, бачили світу — а нічого до пуття не вміли розповісти (*Рил.*).

Учні виписують фразеологічні словосполучення, добирають до них синоніми, визначають, якими частинами мови є ці синоніми,

За вухом не свербить — байдуже, прислівник; *з ноги на ногу* — повільно, прислівник; *не братися і за холодну воду* — ледарювати, дієслово; *спалив кораблі* — рішучий крок, іменник із прикметником; *на сьомому небі* — щасливий, прикметник; *в собачу ристь* (побігти) — швидко, прислівник; *на ус мотати* — запам'ятовувати, дієслово; *до пуття* — як слід, до ладу, прислівник.

10. До поданих фразеологізмів української мови, користуючись словником, доберіть відповідники з російської мови і зіставте їх.

Бити байдики; товкти воду в ступі; дивитися крізь пальці; як з гуся вода; бути не у своїй тарілці; вилетіло з голови; збити з пантелику; ні Богу свічка, ні чорту черга.

Бити байдики — бить баклуши; *товкти воду в ступі* — толочь воду в ступе; *дивитися крізь пальці* — смотреть сквозь пальцы; *як з гуся вода* — как с гуся вода; *бути не у своїй тарілці* — быть не в своей тарелке; *вилетіло з голови* — вылетело из

голови; *збити з пантелику* — сбить с толку; *ні Богу свічка, ні чорту кочерга* — ни то ни сё; ни Богу свечка, ни чёрту кочерга; ни пава ни ворона.

11. З байок Л.І. Глібова виберіть 10 фразеологічних зворотів і поясніть їх шляхом добору синонімів.

12. Поясніть значення таких фразеологізмів:

Продавати витрішки; дати гарбуза; ні кола ні двора; при зачинених дверях; наставити вуха; підкласти свиню; вивести на сухе; намозолити очі; набити оскому; прикусити язика; мороз пішов по спині; сиділи, набравши в рот води; хоч з мосту та в воду (безвихідь); покласти зуби на полицю (голодувати); стук-грюк, аби з рук; хто в ліс, хто по дрова; розбити глек; як в око вліпив; як кіт наплакав; благословляється на світ; пекти раків, зайці в голові; дати по потилиці.

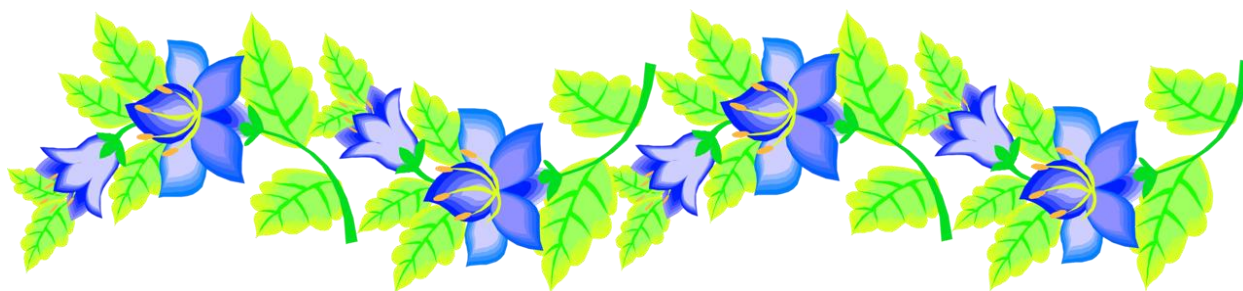
Довідка: без діла дивитись на щось, відмовити, немає нічого, таємно, слухати, зробити підлість, довести правду, набриднути, приїстися, замовкнути, злякався, мовчки, абияк, різнобій, посваритися, точно сказав, дуже мало, світає, червоніти, дурниці, вдарити.

13. Спишіть речення. Поясніть значення фразеологізмів.

1. Нема ніде нічого, а вона якогось дуба смаленого править та обіця груші на вербі (*Л. Укр.*). 2. Мотря і гарна, і трохи бриклива, і в неї серце з перцем (*Н.-Лев.*). 3. Нарешті всі чомусь зійшлися на тій думці, що його мішком з-за рогу вдарено і перестали звертати на нього увагу (*Г. Тютюнник*). 4. Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя (*Коцюб.*). 5. Відповідь хоч і сподобалась Мотрі, та все одно вона засумнівалася, чи старий, як це він уміє, не передав куті меду (*Ст.*). 6. А чи так багато глузду в тому, що вона ось поїде оббивати пороги в медичний (*Гонч.*). 7. Кожухи, свити погубили, із голоду в кулак трубили, така нам лучилась пеня (*Котл.*).

Дуба смаленого правити — вигадувати, говорити про щось неймовірне; (у неї) *серце з перцем* — (вона) запальна, гостра, дотепна; *мішком з-за рогу прибитий* — нерозумний; хто-небудь дурнуватий, недоумкуватий, з великими дивацтвами; *взяти за живе* — дошкульно образити когось; дуже хвилювати, тривожити; *передати куті меду* — перевищити міру в чому-небудь або перебільшити щонебудь; *оббивати пороги* — постійно ходити, багато разів приходити до когонебудь, кудись; часто бувати у когось, десь; *трубити в кулак* — терпіти нужду, нестатки, голод; плакати від незадоволення, образи.

Виконання вправ із лексичними синонімами — невід’ємна частина роботи з розвитку мови учнів, яка сприяє збагаченню й урізноманітненню лексики. Від наявності синонімів в активному вжитку великою мірою залежать точність, правильність, гнучкість та інші позитивні якості мови учнів, ступінь їхньої мовної культури. Адже висока культура мови вимагає тонкого розуміння окремих значень слів і форм сучасної літературної мови. І це закономірно, бо високий рівень мовної культури свідчить про загальний розвиток, освіченість людини і є передумовою успішного оволодіння основами наук.

РОЗДІЛ 7. ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА НАРОДОЗНАВЧОМУ МАТЕРІАЛІ ДЛЯ 7 КЛАСУ

Повторення та узагальнення вивченого. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях. Символіка квітів

1. Вступне слово вчителя.

Серед символіки, широко використовуваної українським народом у повсякденному житті, а нині несправедливо призабутої, — символіка використання квітів. Квіти, які сьогодні ми сприймаємо не більше як вияв приязні та поваги, у давні часи мали ритуальну значущість, яка і зараз вгадується в обрядах, особливо родинних.

2. Спишіть. Поясніть розділові знаки в реченнях.

Що ж знаємо ми сьогодні про символіку квітів та трав у традиційних українських обрядах і звичаях? Це, насамперед, обереги: полин і петрушка — від русалок; м'ята, любисток, татарське зілля — прикрашали хати на Трійцю; хрест із пахучих трав на покуті — охорона від злих сил.

3. Виписати іменникові словосполучення.

Подарований букетик волошок говорить про скромність і ніжність; листок папороті символізує довір'я; червоні садові маки означають красу і вірність;

польові ж маки натякають на тупість; білий бузок — натяк на скромність; квітучий барвінок — оспівчення в коханні; фіалки утверджують радість, веселощі; квітка едельвейса — символ кохання і мужності, вірності та патріотизму.

4. Спишіть текст, розставляючи розділові знаки.

Якщо говорити про кольорову гаму при складанні букету, то й тут існують деякі правила (:), поєднання червоного і блакитного кольорів символізує вірність і кохання. Жовтий колір означає невірність (,) розлуку (,) а в поєднанні з червоним (—) недовір'я. Білими квітами підкреслюється вірність (,) а у поєднанні з червоними (—) нагороду і повагу. Дівчині дарують квіти з напіврозпущеними бутонами (,) що підкреслюють чистоту і щирість (,) а чоловікам дарують гвоздики (,) глідіолуси і хризантеми.

5. Підкресліть граматичні основи в реченнях, поясніть вживання розділових знаків у цих реченнях.

Цвіте черемха — найкраща пора садити картоплю. Хто знайде папороть і візьме в руки розцвілу квітку, той знатиме все добро і зло. Осика вважається заклитим деревом, бо на ній завжди тремтить листя (на ній Іуда повісився). Як нема довгого дощу, то треба взяти освяченого на Маковія маку, піти десь у поле й посипати — то буде дрібний дощ. У любистку купують дівчаток, щоб їх потім любили парубки. Вербка перепиняє дорогу в дім нечистій силі.

Частини мови. Вивчені групи орфограм.

Українська вишивка. Рушники

1. Вступне слово вчителя.

Історія народної вишивки в Україні сягає своїм корінням у глибину віків. Дані археологічних розкопок та свідчення мандрівників і літописців доводять, що вишивання як вид мистецтва в Україні існує з незапам'ятних часів. Вишиванням споконвіку займалися жінки, які з покоління у покоління передавали найтипівіші, найяскравіші зразки орнаменту, кольору, вишивальну техніку.

2. Переписати текст. Надписати над кожним словом, якою частиною мови воно являється.

За мотивами орнаменти вишивок поділяються на три групи: геометричні, рослинні та тваринні. Геометричні орнаменти притаманні всім видам народного мистецтва і всій слов'янській міфології. Різноманітні кружальця, трикутники, ромбики, кривульки, лінії відображали уявлення наших предків про світобудову. В основі рослинного орнаменту лежить культ поклоніння природі, рослині. На тваринних вишивках зображуються звірі, що позначають три яруси «дерева життя». Вишивкою оздоблювали рушники, жіночий та чоловічий одяг.

3. Міні-диктант. Визначити відміну іменників.

Рушники мали свої назви. Для витирання обличчя і рук — утирач, для посуду і стола — стирок, для прикрашення образів, портретів — покутник, для шлюбних церемоній — весільний, для похорону — поховальний, для пов'язування сватів — плечовий. Рушники були своєрідною освятою початку справи чи її закінчення.

4. Записати. Визначити відмінки іменників.

1) Висить рушник на стіні В нашій тихій привітній оселі. Тільки квіти на ньому чомусь Вже поблідли й не дуже веселі.	3) Я рушник цей дарований, Вишитий руками мами, Буду довго зберігати, З ним повернуся до хати.
2) Вишиванки моєї мами — Не старіють з роками. На полотнах зоріють квіти, Барви осені, барви літа.	4) На рушник розшитий Хліб складаємо з сіллю, Щоб легкі дороги Славили країну.

Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Свято Покрови

1. Вступне слово вчителя.

Повна назва свята — день Покрови Пресвятої Богородиці. Це велике християнське свято, що відзначається щорічно 14 жовтня. Покров Божої Матері для Православної церкви засвідчують спогади про різні випадки благодатної допомоги Матері Божої віруючим, які були в нашому краї. Час святкування Покрови — це був саме сезон сватань і весіль. Дівчата, яким надокучило дівувати, молилися: «Свята Мати, Покровонько, покрий мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зосталася дівкою».

2. Спишіть. Визначте синтаксичну роль дієслів.

До Покрови давали молоко корови, а по Покрові пішло молоко в роги корові.

Покрова накриває всю траву листям, землю — снігом, воду — льодом, а дівчат — шлюбним вінцем.

Хто лежить до Покрови, той продасть усі корови.

Як на Покрову віє вітер з півдня — буде тепла зима.

3. Випишіть усі форми дієслова. Якщо ви правильно виконали це завдання, то з перших букв кожної форми дієслова зможете скласти народну прикмету, яка стосується цього свята.

Помаранчевий, прикрашати, червоний, ягоди, освітлений, подивись, остерігати, дитина, освіта, купувати, розповідають, гуска, освітлення, опрацював, виносячи, телевізор, імпортувати, побачити, опис, описувати, білий, тривати, задача, експериментувати, помітивши, лагодити, образливий, ображати, його, володіючи, холодна, інтригуючи.

4. Прочитати вірш. Виписати дієслова і утворити всі дієслівні форми.

СВІТ У СЯЙВІ

Світ у сяйві, не впізнати

Саду і городу.

То Покрова — світле свято

Нашого народу.

То Покрова землю вкрила

Щедрими плодами,

Розпростерла ніжні крила,

Стала понад нами.

Грає осінь кольорова,

Пахнуть груші, сливи.

Усміхається Покрова

До дітей щасливих.

(О. Луній)

Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на -но, -то (загальне ознайомлення).

Ой снопе великий, золотом-зерном колос налитий (трудова обрядовість)

1. Вступне слово вчителя.

Свято першої борозни — стародавній народний обряд, пов'язаний із початком оранки, сівби. Від успіху цих робіт завжди залежав добробут селянина. Цей звичай включає: освячення плуга, покладання свяченого хліба, яєць і срібних монет на перший клаптик зораної землі, що має на меті сприяти тому, аби нива щедро родила.

2. З тексту виписати і вказати форми дієслова.

Перед тим як виїжджати в поле, вся родина мусить зібратися, запаливши перед образами свічки, молитися Богам. Потім свяченою водою слід кропити волів чи коней. Виїжджаючи, співають жартівливих пісень. Завершується день святковою вечерею.

3. Прочитайте. Випишіть із тексту тільки дієприслівники. Підкресліть у них суфікси.

Свято першого снопа — урочисте відзначення початку жнив. Вийшовши в поле на зажинки, господиня розстеляє скатертину або рушник із хлібом-сіллю та свічкою. Тричі кланяється на ниві, промовляючи: «Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати». Жнива починаються у «легкі дні»: вівторок або п'ятницю. Починати косити мусить найшанованіший чоловік, прославившись у селі як найкращий хазяїн. Щоб не боліла спина, за пояс втикають гілку дуба.

4. Вибірковий диктант. Випишіть дієслова особової форми. Визначте особу та число.

В останній день жнив жінці збираються гуртом і під обжинкові пісні в'яжуть останній сніп. У цьому снопі збирається вся життєдайна сила поля, він має назву «дідух». Його прикрашають калиною, квітами, перев'язують стрічками й урочисто заносять до хати. На Новий рік кожний господар ставить його на покуті, а коли виходять у поле, домішують до насіння вимолочені з нього зерна.

5. Записати. Підкреслити і вказати всі форми дієслова.

1) Поза лісом зелененьким

Брала вдова льон дрібненький.

2) Ой із-за гори та буйний вітер віє,

Там дівчинонька та пшениченьку сіє.

А посіявши, та стала й волочити,

А заволочивши, стала Бога просити.

3) Не так загони, як маленькеє жито,

А вже ж нам спину як кийом перебито.

Неозначена форма (інфінітив) та особові форми дієслова.

Де сміються люди, там біди не буде (скоромовки)

1. Вступне слово вчителя.

Хто з нас із дитинства не захоплювався численними скоромовками й навіть не намагався вигадати свої? Так, це дуже захопливо й весело: намагатися взяти владу над своїм язиком, аби здивувати приятелів вправністю володіння найскладнішими сполученнями слів. Адже вони такі смішні та цікаві. Повернімося же хоч на якийсь час у казковий світ дитинства та спробуймо швидко-швидко промовляти скоромовки на нашому уроці.

2. Записати скоромовки. Визначити особову форму дієслів.

1) Пилип прилип, прилип Пилип.

Пилип плаче.

Пилип посіяв просо,

Просо поспіло,

Пташки прилетіли,

Просо поїли.

2) Боронила борона по боронованому полю.

3) Летіла лелека, заклекотіла до лелеченят.

4) Був собі паламар, його діти паламаренята перепаламарилися.

5) Ішов хлопець із ярмарку,

по колоді через воду.

Тільки став він на колоду — бовть у воду.

Викис, вимок, виліз, висох, став на колоду.

Та знов — бовть у воду.

3. Вибірковий диктант. Випишіть дієслова в неозначеній формі. (Вимовляти швидко.)

1) Не турбувати курку — клює курка крупку.

2) Хитру сороку спіймати морока,

А на сорок сорок — сорок морок.

- 3) Став на горіх — упав на поріг.
4) У сіни Мусій сіно мусів носити.

4. Записати скоромовки, використовуючи слова з довідки. Поставити до них запитання.

1) ... Марина малину. 2) Бобер на березі з бобренятами бублики ... 3) ... Пилип поліна з лип, ... пилку Пилип. 4) ... вовк козу, ... про грозу. 5) Коваль кулю кував, кував і ... 6) Водовіз ... воду з водопроводу. 7) Ворона ... вороненя.

Слова для довідки: віз, перековував, зазубрила, проворонила, їла, пік, пиляв, побачив, притупив, забув, спіймав.

Доконаний і недоконаний вид дієслова.

Колискова пісня

1. Вступне слово вчителя.

Надзвичайно цікавою групою ліричних народнопоетичних творів є дитячий фольклор, що складається із прозових, пісенних та ігрових творів.

Виокремлюються колискові пісні. Вони виконуються дорослими (зазвичай жінками) для дітей наймолодшого віку (від народження до 3–4 років). На цьому уроці ви почуєте, що тематика колискових пісень дуже широка.

2. Випишіть із колискових дієслова, визначте їхню форму і вид.

Котику сіренький,
Котику маленький,
Котку волохатий,
Не ходи по хаті.
Не ходи по хаті,
Не буди дитяти,

Дитя буде спати,
Котик — воркотати.
А-а, люлі-люлі,
Налетіли гулі,
Сіли на воротях
У червоних чоботях.

3. Розподільний диктант. Записати в одну колонку дієслова недоконаного виду, а в іншу — доконаного.

1) Ой ходить сон коло вікон, А дрімота коло плота.	5) А-а, люлі-люлі, поженем телюню. На попові толоки, там травиця по боки.
2) Ой спи, дитя, колишу тя, А як заснеш, не лишу тя.	6) Леле, леле, лелесенько, Засни, моє сердесенько, Леле, леле, лелесенько, Спи, моє молодесеньке.
3) Ой ну, коту, коточок, Заховався у куточок. А-а-а!	7) Гойда, гойда, гойдала, де кобилка — там лоша. Ми кобилку продамо, а лошатко зростимо.
4) Катя котика піймала, Та й почала бити.	

4. Записати текст, розкриваючи дужки. Визначити вид дієслів.

Завдяки тихому лагідному жіночому співу (формуватися) психіка малюка, (закладатися) основи розуміння й поцінування прекрасного. Вважається, що «спів при колисці» не лише (сприяти) швидкому засинанню дитини, але й (відіграти) магічну роль, оберігаючи немовля від хвороб і нещасть. Колискова (заспокоювати) маля, (породжувати) відчуття захищеності й любові, (забезпечувати) атмосферу затишку та загальної злагоди.

Часи дієслова. Теперішній час. Минулий час. Майбутній час.

Весна ледачого не любить (веснянки)

1. Вступне слово вчителя.

Веснянки (гаївки, гагілки) співають під час Великодніх свят. У веснянках та гаївках найбільше увиразнюється старовинний хороводний та ігровий характер. Головним мотивом цих творів є заклинання весни та пробудження природи. Співають їх від ранньої весни аж до закінчення сівби. Закликання весни і пов'язані з ним ігри та рухи проводяться в ігровій (хоровій) формі, часто у вигляді діалогу.

2. Прочитайте. Визначте час дієслів, використаних у веснянках.

Вийди, вийди, Іванку!	— Старим бабам по кийочку,
Заспівай нам веснянку!	А дівчатам — по віночку!
Зимували, не співали —	Звила ж я віночок вчора
Весни дожидали!	Звечора, звечора,
— Весна, весна, наша весна,	Із зеленого барвіночку
А що ти нам принесла?	Та й повісила на кілочку.

3. Випишіть дієслова теперішнього часу й утворити від них дієслова у минулому часі.

Благослови, мати,	Синє озеро розливається,
Весну закликати,	Ясне сонечко усміхається,
Весну закликати,	Жито силоньки набирається.
Зиму проводити.	Іди, іди, дощику,
Вишні-черешні розвиваються,	Зварю тобі борщичку.

4. Переписати веснянки. Записати дієслова у потрібному часі.

1) Ми голубку (ізловити),	(Вибирати) си кого (любити).
Всі довкола (обступити).	(Летіти) голуб попід хмари,
Ти, голубко, чого (тужити),	Шукаючи собі пари.

2) Ромен-зілля, ромен-зілля,
Ромен (похилитися),
З України до дівчини
Козак (уклонитися).
Ой (дати) він їй поклін низький
З коня вороного.
А вона (покласти) хустину
Шовку зеленого.

3) (Летіти), соловейки,
На нашу земельку,
(Спішити), ластівоньки,
Пасти корівоньки.
(Просити) ми,
(Просити) тато і мати:
(Прилітати), пташки,
До нашої хати!

5. Записати веснянки. Утворити від дієслів минулого часу дієслова майбутнього часу.

1) Орел поле виорав,
Пшеницю засіяв,
Крилечками зволочив,
Дрібний дощик примочив.
На пшеницю урожай,
А дівонькам коровай,
Молодицям на крохмаль.

2) Коло млина калина,
Там дівчина ходила,
Ножем зілля копала,
Своєї неньки питала:

«Кого, мати, чарувати?» —
«Чаруй, доню, того,
Що до тебе все ходив,
За рученьку все водив,
За пальчики все тримав,
Ображати не давав».

3) Женчичок-бренчичок вилітав,
Високо ніженьку підіймав.
Ой по ланочку він весь день ходив,
Грудою гострою ніжку пробив.

Вимова і написання *-ться, -шся* в кінці дієслів.

Великдень

1. Вступне слово вчителя.

На третій день після власної смерті Ісус Христос воскрес. Цю подію він же й передбачив, але людям важко повірити в такі неймовірні речі, тому вони

не дуже-то вірили. Але янгол спустився на землю, забрав камінь, що затуляв вхід до печери з тілом Ісуса, — і Син Божий воскрес. Після свого воскресіння Ісус Христос перебував на землі ще протягом сорока днів. У цей період він з'являвся свя- тим апостолам і навчав їх Божественної мудрості. Тому Великодні свята й три- вають протягом сорока днів.

2. Диктант. Утворити від дієслів із тексту форми 2-ї особи однини і 3-ї особи множини.

ВЕЛИКДЕНЬ

Великдень — день воскресіння Ісуса Христа, одне з найбільших свят христи- ян. Ще до виникнення християнства це було свято великого сонця.

Після Масниць починався Великий піст. Сім тижнів не можна було їсти м'яса, сала, яєць, сметани, масла.

Тиждень перед Паскою називався Вербним. У церкві освячували вербу. Най- головніші дні тижня — Чистий Четвер і Страсна П'ятниця. Хазяйкама треба було багато зробити за ці дні: побілити хату, розмалювати піч, спекти паску. У ніч зі суботи на неділю в церкві відбувалася святкова служба. Святили паску, писанки і різні страви.

3. Записати правильно дієслова, розкривши дужки.

У великодній понеділок люди ходять одне до одного в гості, (обмінюватися) крашанками та писанками, (цілуватися-христосуватися). У першу чергу слід відві- дати близьких людей — родичів, друзів. Урочистий обов'язок — віднести святкові пироги — (покладатися) на дітей.

У деяких регіонах України (зберігатися) звичай облили всіх водою у великод- ній понеділок, він так і (називатися) — обливальний понеділок. Здебільшого (діста- ватися) дівчатам, оскільки хлопці в цей день не тільки (дотримуватися) народних традицій обливання водою, але й (користуватися) нагодою в такий спосіб позали- цятися.

Способи дієслів (дійсний, умовний і наказовий).

Колядки співай, та працювати не забувай (колядки і щедрівки)

1. Вступне слово вчителя.

Колядки та щедрівки складають групу зимових календарних пісень. Колядки — це величально-обрядові пісні, які виконуються на зимові свята, зокрема на Різдво. Колядки пов'язані з днем зимового сонцестояння, яке наші предки називали святом Коляди. Його святкували 25 грудня. Згодом, із появою християнства, обряд колядування був приурочений до Різдва Христового. Як тільки на небі з'являється перша зоря — розпочинається Свята Вечера, а діти збираються гуртом і йдуть вітати усіх веселими колядками з народженням Христа!

2. Спишіть уривки колядок. Визначте спосіб дієслів.

1) Колядин, колядин, Я, бабусю, один. Винеси мені пиріжок Та положи у мішок.	Подивися на кошару. Там овечки покотились, І ягнята народились.
2) Коляд, коляд, коляда, Як дід з печі вигляда, А баба з печурки — Гуляли б у жмурки.	5) Дали б книш, Бо пуцу в хату миш. Дали б ковбасу, Бо хату розтрясу.
3) У нашому дворі камінь ламають. Радуйся, земле, Син Божий народився.	6) Щедрик, щедрик, щедрівочка, Прилетіла ластівочка, Стала собі щебетати, Господаря викликати.
4) Вийди, вийди господарю,	

3. Переписати вітання. Записати дієслова у потрібному способі.

Веселий день, весела новина. Ісус Вас (вітати) — маленька дитина. Ісус Вас (вітати) і (хотіти) сказати, що радість веселу (приносити) до хати. А, може, у хаті когось Вам (бракувати), а може, у хаті хтось гірко (сумувати). Кого Вам (бракувати) — (не забувати), хто гірко (сумувати) — (розвеселяти). А ми з маленьким Ісусом на сніні усіх Вас (вітати) у вашій хатині. У вашій хатині, у вашій родині, на всій Україні. Христос (рождатися)!

4. Записати колядку. Від дієслів наказового способу утворити дієслова умовного способу.

...Сідайте ви в золотий човен,
Поїдьте ви на тихий Дунай.
Щедрий вечір, добрий вечір.
Привезіть мені золотий вінець
Золотий вінець, що єсть з трьох квітець.
Щедрий вечір, добрий вечір.

5. Записати дієслова у три колонки: у першу — дійсного способу, у другу — умовного, у третю — наказового.

1) Вигадливої форми сніп-Дідух ставлять на покуті у Різдвяні свята. Він є уособленням вічності Роду. Це сприяло би родючості землі, підтримувався би зв'язок із родиною.

2) Вийди, вийди, Сонечко, усміхнися,
Наше зело-житечко, колосися!
Виглянь-вийди, Сонечко, усміхнися,
Наливайся, житечко, колосися!

3) Як тільки на небі з'явиться перша різдвяна зірка, усі сідають до столу, на якому має бути дванадцять різноманітних страв. Північ напередодні Різдва наші діди-прадіди вважали чародійною, бо тоді розвидняється небо і можна просити у святих усе, що заманеться, приміром, перетворення води на вино, каменя на хліб чи глини на мед.

4) Крім куті, в ніч перед Різдвом на столі має бути спеціальний обрядовий калач — Корочун, який нагадував би про те, що короткі осінні дні уже закінчилися і день починає довшати.

Словник:

Дідух — обжинковий або зажинковий сніп, виготовлений із житніх пучків або плетених пучечків, який ставлять на покуті у Різдвяні свята. Добрий дух — Дідух сприяє родючості нив та добробуту господарів.

Зело — цілюще та чарівне зілля, про силу якого добре знають відьми і часто ним користуються.

Корочун — паляниця на честь Різдва молодого Божича Дажбога, випечена у формі великого сонцеподібного буханця на свято Коляди. Спечений під час найкоротших днів у році хліб Корочун зберігався до кінця свята, аби далі вкорочувалися довгі ночі, а з ними — холод і зло.

Кутя — обтовчена набіло пшениця з найдобрішого зерна, яку змішують із медом і маком.

Службові частини мови. Прийменник як службова частина мови.

Зозулька кує — копи рахує (жнивварські пісні)

1. Вступне слово вчителя.

Жнивварські пісні є складовими обрядів, пов'язаних із хліборобською працею. Вони завершують цикл обрядових пісень, пов'язаних із закінченням хліборобського року. Серед мотивів цих пісень найважливішим є величання господаря і господині. Ключовим моментом обряду було приготування першого снопа — «воєводи». Його мала нажати «в добрий час» легка на руку жниця — обов'язково із середини ниви. Прикрашений стрічками та квітами зажинковий сніп після жнив урочисто ставили у світлиці на покуті. Перші зрізані колоски (як і останні) вважалися наділеними особливими властивостями — в них зберігається плодюча сила зерна.

2. Випишіть прийменники разом зі словами, до яких вони відносяться. При яких частинах мови вживаються прийменники? Які смислові відношення виражають прийменники? Для чого в мові вони потрібні? Чому їх так назвали?

Котився віночок із поля,

Із поля на дорогу,

А з дороги до стодоли,

Із стодоли до комори,

Із комори до світлиці

На пахучі паляниці.

Вийди, газдине, до нас,

Відбери вінок від нас.

Не вийдеш викупити,

Підемо косити.

3. Поставте на місці крапок потрібний прийменник.

- 1) Вийшли ... поле косарі, косить
ранком ... зорі.
- 2) Котився віночок ... полю,
Просився ... женчиків додому.
- 3) Вже я ... сонечка напiкся,
... ясного місяця засвітився,
... яснії зіроньки надивився.

Слова для довідок: на, од, від, по, у, на, в.

4. Спишіть. Визначте, у яких відмінках вжито іменники у виділених сполученнях слів.

У самі жнива співають, ідучи *в поле* і *з поля*. Одним *із мотивів* цих пісень є й величання господаря й господині, піднесення їхньої кропіткої справи. У піснях все підпорядковано одній меті: передати втому женців, змушених працювати, не розгинаючи спини. *Відповідно до тексту* висловлюється надія на швидкий відпочинок. Образи ж птахів і тварин, їхня допомога людині демонструють тісний зв'язок життя українця з природою.

Непохідні та похідні прийменники.

Прийшов Купало, так треба, щоб і гречка в землю упала (купальські пісні)

1. Вступне слово вчителя.

Від сивої давнини збереглися у пісенній скарбниці українського народу купальські пісні, виконувані напередодні свята Івана Купала. Цей день приблизно збігається з датою літнього сонцестояння — найдовшого дня року.

У купальських піснях часто фігурують образи Марени, Маринки, Купалочки. Уславлення їх піснями, іграми, танцями — це поклоніння та магічне заклинання сил природи, від яких первісна людина повністю залежала, була безпорадною в боротьбі з ними і в такий спосіб намагалася вплинути на стихію та вимолити в неї сприятливу погоду, багатий урожай, збільшення достатку.

2. Спишіть, розкриваючи дужки.

Купальська ніч — чарівна ніч. Свято розпочинається з розкладання (біля) обрядового дерева багаття — обов'язкового атрибуту купальської ночі. Паливо (для) святкового вогнища хлопці збирають (по) всьому селу. Потім молодь стрибає (над) ним, щоб пройти перед жнивими обряд очищення вогнем, адже чим вище людина стрибає (над) вогнем, тим вищою виросте пшениця.

Купайло, Купайло,
Де ти зимувало?
Зимувало (в) лісі,
Ночувало (у) стрісі,
Зимувало (в) пір'ячку,
Літувало (в) зіллячку.

3. Виписати та визначити вид прийменників за будовою.

1) Коло води-моря ходили дівочки, Коло Мариночки. Купало! Гратиме сонечко На Йвана! Пішли дівочки та по ягідки.	4) Ой пливи, віночку, Тихо за водою, На щастя, на долю, Милому за мною.
2) Ой на Йвана зілля рвала, в городі садила, Межи всіма парубками Йвана полюбила.	5) На Купала — нічка мала. В нас на вулиці Купала! Купала! Купала! Із-за гаю дівки вийшли, Молодиці по суніці... Купала! Купала!
3) Навколо Мареноньки ходили дівоньки. Стороною дощик іде.	

4. На місці крапок вставити потрібні прийменники. Записати текст.

Свято Купала — це чарівна пора, коли рік ділиться навпіл, починаються жнива, сонце повертається ... літа ... зиму. Тільки ... цю ніч дерева і рослини радіють і веселяться, розмовляють ... собою, ... добрими та лихими духами і переходять ...

одного місця ... інше, тварини здобувають дар людської мови, вода ... річках перетворюється ... срібло.

Купало запрошує ... своє свято всіх — ...малого ... старого — скупатися ... своїх водах, щоб забезпечити собі здоров'я ... весь рік.

Дівчата збираються окремо ... хлопців. Прийшовши ... ліс ... галявину, вони приносять ... собою гільце — гарний вершок черешні, вишні, яблуні чи клена, що уособлює собою Дерево життя. Вони вибирають ... себе найвродливішу, садять ... яму, повну сплетених вінків. Побравшись ... руки, ходять навколо неї та співають пісень.

Словник:

Дерево життя — райське дерево, що росте посеред Вирію (Раю). Породило матір Всесвіту, богиню Ладу, а також небо і землю та увесь світ. На ньому ростуть золоті плоди, а з коріння б'ють золоті та срібні джерела.

Купало — бог молодості, краси, молодечої вибуялої волі, духовної нескоримості. Бог земних плодів, а також шлюбу.

Марена — володарка небесного і водного царства. Марена, як і богиня смерті Мара, сильніша за вогонь, для нього вона сама смерть. Благословляє життя, підтримує його, а наприкінці життя вогонь загашує.

Сполучник як службова частина мови.

Прислів'я на вітер не мовиться

1. Вступне слово вчителя.

Приказки та прислів'я — то бездоганне джерело мудрості, безцінна народна скарбниця. Як витвір народного генія вони супроводжують людство від сивої давнини й до наших днів. Сила, мудрість і поетична краса прислів'їв та приказок засвідчують розум і гумор народу. Зміст їхній невичерпний, адже в них відображене все фізичне, матеріальне та духовне життя людини: побут, звичаї, історія,

мораль, природа тощо. Зрозуміла річ, що навести всі приказки та прислів'я неможливо, все ж ми згадаємо на уроці хоча б деякі з них, найбільш яскраві та самобутні.

2. Спишіть прислів'я, вставляючи на місці крапок відповідні сполучники з довідки.

1. Бути б негоді, ... дощ пішов. 2. В ноги кланяється, ... за п'яти кусає. 3. Ведмедя не помітив, ... на зайця задивився. 4. Вже б давно замерз, ... не вмів дрижати. 5. Він багато робить, ... нічого не робити. 6. Гни тоді, ... іще дубок, ... не тоді, як уже кілком стане.

Слова для довідки: як, а, щоб, однак, якби, та, а, бо.

3. Випишіть сполучники. Визначте розряд виписаних сполучників за значенням.

Вогонь — добрий слуга, але поганий господар. З одного боку пече, а з другого тече. Ліпше найгірша недоля, як чужа неволя.

4. Перепишіть, замінивши сполучники іншими з таким самим значенням. Свій вибір обґрунтуйте.

- 1) Панамам косять, а собі хлібаносять.
- 2) За наше жито та ще нас бито.
- 3) Голод не тітка, але лютої мачухи лютіший.
- 4) Б'ють та плакати не дають.
- 5) Згода буде, а незгода руйнує.
- 6) Не лише силою треба боротись, але й умінням.
- 7) Сім год мак не родив і голоду не було.
- 8) Зимове сонце світить, та не гріє.
- 9) Дарма, що малий, а й старого навчить!
- 10) Мудрим ніхто не вродився, та навчився.

Вигук як особлива частина мови.

Легше на душі стане, як до серця пісня загляне (жартівливі пісні)

1. Вступне слово вчителя.

Пісня — одне з найцінніших духовних багатств українського народу. У пісні знайшли своє відображення його характер, історичне минуле, його мрії, надії, сподівання. До речі, найкращі анекдоти, народні байки та жартівливі пісні завжди народжувалися саме на вечорницях. Узагалі-то, гумор — одна з характерних рис українського характеру. Майже жодне свято, застілля не обходиться без жартів і жартівливих пісень. Отже, пригадаймо хоча б декілька жартівливих пісень, що ними розважались дівчата і хлопці.

2. Спишіть, надписавши над вигуками їхнє походження (первинні чи вторинні).

1) Ой послала мене мати зеленеє жито жати. Ой нуте, косарі, що нерано почали, Хоч нерано почали, та багато утяли!	3) Та орав мужик край дороги. Гей, цоб! Цабе, рябий, тпру! Край дороги!
2) Ой за гаєм, гаєм, Гаєм зелененьким, Там орала дівчинонька Воликом чорненьким.	4) Грицю, Грицю, врубай дров! Кахи, кахи! Нездоров... 5) Гей, люди їдуть по ліщину, Гей-а-гей! Люди їдуть по ліщину, А я їду по дівчину.

3. Запишіть, підкресливши вигуки.

- 1) Бум, бум, грим — в бубон б'є бубняр,
А за ним тьохнув сопілкар.
Запитай про любов мою —
Відповім коломийкою.
- 2) Мав я раз дівчиноньку чепурненьку,
Гарну щебетушечку рум'яненьку.
Гей-гей-га, у-ха-ха,
Дівчино, рибчино молода.

- 3) Ой на горі білий камінь, ку, ку-ку,
Ой на горі білий камінь,
Верховина сидить на нім.
Ку-ку-рі-ку, ку, ку, ку! Ку-ку!
- 4) Гей! Чула, чула, чула!
Гей, чула, чула ти,
Любив козак дівчину
І з сиром пироги!
- 6) Сидить пугач на могилі,
Та все: «Пугу! Пугу!»
Збирайтеся, славні чумаченьки,
Зимувати до луку.
- 7) Злетів півень на ворота,
Сказав: «Кукуріку!»
Не дожидай, мати, сина
До себе довіку.
- 8) Ой в городі два яворка,
Третій зелененький.
Та занедужав у дорозі
Чумаченько молодий.
- 9) Було літо, було літо,
Та й стала зима...
Як не було пригодоньки,
Гей, гей, та й досі нема.
- 10) Гей, запряжем ми, братці,
Панове молодці,
Та ті новії вози;
Ой та поїдемо, братці,
Панове молодці,
В Кремень-город на базар.

РОЗДІЛ 8. СИСТЕМА ЗАВДАНЬ НАРОДОЗНАВЧОГО ХАРАКТЕРУ, ЯКІ МОЖНА ВИКОРИСТАТИ НА УРОКАХ МОВИ У РІЗНИХ КЛАСАХ

1. Виразно прочитайте текст О. Воропая. Яка його основна думка? Проаналізуйте зміст і структуру складних речень, визначте їхню естетичну роль.

ЗВИЧАЇ — СКАРБ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками. Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу. В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу. Звичаї є тим цементуючим матеріалом, що перемагає своєю міццю всі інші сили, які працюють на руйнування єдності нашого народу.

2. Пунктуаційний практикум. Перепишіть текст, вставте пропущені розділові знаки, підкресліть пунктограми у простому реченні.

Скільки з уст народу нашого можна почути легенд переказів скільки пісень приказок співаночок оповідок — трагічних і смутних веселих і безжурних, —

скільки всіх цих багатств можна записати по наших українських селах хуторах? Ані ліку їм ані віку. Живуть примножуються квітнуть. Передається з покоління в покоління історія народу його душа характер вдача. Який же великий неосяжний і безсмертний скарб культури нашого народу маємо ми успадкувати!

3. Прочитайте текст П. Мовчана. Випишіть неологізми і визначте їхню роль у тексті. Знайдіть фразеологізм і поясніть його значення.

...Мова є вмістилищем всього сутнісного, вона безпараметрова, кордони її ніколи не збігаються з географією. І вона ніколи не вкладається в жодну з існуючих формул. Вона і велика, і солодка, і глибока, і лунка, і запашна...

Оберігаєш свою мову — оберігаєш себе, своїх нащадків, свою націю, свій народ в цілому.

Розвинені народи свято цього дотримуються.

І ми не віддамо на поталу українське слово, українську культуру і духовність.

4. Стилiстичний практикум. Запишіть прислів'я та приказки. Розкрийте їхню тематику й образний підтекст. Поясніть розділові знаки.

Краще їсти хліб із золою, аніж із чужиною. Лежачого хліба ніде нема. Одиноке дерево вітру боїться. Щастя й добробут у матері знайду. Дерево міцне корінням, людина — друзями. Друга шукай, а знайдеш — тримай. Не знав, та й забув. Не родись вродливий, а родись щасливий. Де лелека водиться, там щастя родиться. Землі кланяйся низько, до хліба станеш близько. Земля добра, вона людей годує. Дай землі, то і вона тобі дасть. Хто полю годить, тому й жито родить. Не бий бобра — не буде добра. Не лізь у воду, не спитавши броду. Сади деревину — будеш їсти садовину. Не сів проса — не тикай носа. Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися. Бджола мала, а й та працює. На дерево дивись, як родить, а на людину — як робить.

5. Перепишіть. Визначте основну думку тексту та зображувально-виражальне значення речень з однорідними членами. Що втратить текст, якщо вилучити з нього однорідні члени речення (розділові знаки пропущені).

Зверніть увагу на те, яке велике морально-психологічне навантаження, духовний зміст несуть слова К. Ушинського: «Упродовж віків український народ творив і шліфував свою мову, заносючи в мовну скарбницю переплавлені у ніжній душі добірні перлини пізнання, почуття, мрії. Той витворений народом світ мови оточує нас від народження. У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. Але це не тільки предивні звуки, це й найтонші відтінки думок і переживань, щедро приготовані для нащадків.

У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина в ній втілюється творчою силою народного духу в думку в картину і звук небо вітчизни її повітря її фізичні явища її клімат її поля гори й долини її ліси й ріки її бурі та грози весь той глибокий повний думки і почуття голос рідної природи який відбивається так виразно в рідних мелодіях в устах народних поетів. Проте у світлих прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа країни але й уся історія духовного життя народу. Покоління приходять одне за одним але результати життя кожного покоління залишаються в мові — у спадщину нащадкам».

6. Прочитайте тексти. Які художні засоби вживає Г. Кирпа, передаючи любов до берегині роду — хати? Випишіть звертання і поясніть розділові знаки.

І. Слова, як люди. Прийдуть і зникають
То чорним круком. То кущем калини.
На всі віки тебе благословляють,
Світла моя хато, берегине.
Ти тесова, чи із глини — завжди вічна.
Ти, як мури у лиху годину.

Ти для спраглих, як вода кринична,
Добра моя хато, берегине.
Мальви й обереги хай на чатах
Вірність бережуть, любов, дитину.
Щоб тебе не сміти розтоптати,
Мудрість мого роду, Берегине.

II. Я не ідеалізую тебе, моя хато, — пише Ю. Мушкетик. — Та й за що тебе ідеалізувати? За похилені, побиті негодою стіни (скільки вони забрали маминих рук!), за стріху напуском, за обліплений глиною димар? А, може, за віконниці, що ніколи не зачинялись, бо нічого було затуляти од недоброго ока? А те, що було... Так, воно було. І його ні вкрасти, ні купити за більші гроші. Усе, що є в хаті, що було і що буде, — то невід'ємна частина нашого життя.

7. Поетична пауза. Прочитайте поезію Д. Білоуса і задумайтесь над змістом рядків:

СВЯТА І ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Чи знаємо наші обряди і звичаї,
Чи їх затьмарили канони чужі?
Пригадую: скільки краси таємничої
У Щедрому вечорі — святі душі...
І скільки пориву в розміреному цокоті
Копит за вікном, у розгоні саней...
А в хаті наш батько сідає на покуті,
І ми за столом, ціла купа дітей.
Між батьком і нами — кутя і крученики,
Шкварки й холодці, — все аж очі вбира,
Ячня, ковбаси, в макітрі — вареники,
Коржів, пирогів отакенна гора!
І як наша мати зуміла настачити?
Ось батько з-за тих пирогів до рідні
(Навмисне пригнувсь): «Чи ви мене бачите?»
А ми в один голос: «Не бачимо! Ні...»
«Видать, — каже батько, — були не ледачими...
Помолимо ж Бога та вдарим чолом,
Щоб ви мене, діти, й на той рік не бачили,
Як сядем знову за святковим столом».

Вертаюсь до мови тієї чарівної
І щиро бажаю, щоб вічно жили
Такі дорогі родові наші звичаї,
І гнулися в нас від достатку столи.

8. Складіть діалог на одну із запропонованих тем. При цьому пам'ятайте, що діалог характеризується короткими висловлюваннями, простою синтаксичною будовою його частин, використанням неповних речень.

«Народознавство в моєму житті»; «У звичаях, традиціях, обрядах мого народу праведна душа»; «Обереги пам'яті», «Сто вітрів лежить у ногах мого роду і народу», «Найдорожчі цінності українського народу».

9. Хвилина творчості. Напишіть твір-роздум з елементами опису на тему «Що нам несе Лад?»», використовуючи уривок із праці В. Скуратівського «Дідух».

З лісу виходить Зима. Це стара баба в полатаному кошушку, прикошених шакарбанах та дірявій хустці, поточеній мишами, через дірки витинаються сиві пасма волосся. За плечима в неї теліпається зморшкувата напівпорожня торбина, а в руках пощерблене горнятко, наповнене льодом. Назустріч їй, осяяна сонячним промінням, йде Весна. Це молода, приваблива дівчина; в неї нова, помережана різнокольоровими узорами сорочка та зелена плахта.

Перед тим, як почати двобій за подальше панування, між ними відбувається розмова:

— Боже, поможи тобі, Зимо! — звертається Весна.

— Дай, Боже, здоров'я! — відповідає Зима.

— Бач, Зимо, — дорікає Весна, — що я наробила і напрацювала, ти все поїла і попила!

Після такої прилюдні між ними відбувається сутичка, яка триває цілий день.

Бесіда за картинами:

- Які асоціації викликають у вас ці пейзажі?
- Які кольори домінують?
- Які барви символізують Весну?
- Як ви гадаєте: чому Весна асоціюється з богинею Ладою?

10. Круглий стіл. Прочитайте текст О. Воропая. Доповніть своїми роздумами про значення цього свята у вашому житті.

Благовіщення. Це таке велике свято, що не можна працювати, навіть птиця не в'є свого гнізда в цей день. Старі люди пояснювали: «Зозуля тому й несе яйця в чуже гніздо, що колись вила кубло в день Благовіщення». І ще: «Ніяка птиця не в'є гнізда в цей день, один тільки горобець не знає свята Благовіщення, бо він, бач, бусурмен поміж птицями».

Від Благовіщення можна поратися в землі. Господині до схід сонця сіяли розсаду, щоб капуста рано поспіла і головата була. У цей день Бог благословляє рослини і все починає рости. Цвітуть перші весняні квіти: проліски, первоцвіт, ряст, сон-трава...

Знайшовши у цей день ряст, треба кинути його собі під ноги і топтати, промовляючи: «Топчу, топчу ряст, дай Боже, діждати і на той рік топтати!». «Топтати ряст» — означало жити.

На Благовіщення існує багато прикмет. Якщо перед сходом сонця ясно і тихо, то буде добрий врожай. Якщо лежить сніг, то літо буде неврожайним. Туман на Благовіщення віщує повінь.

11. Я так думаю. Закінчіть подані прислів'я. Знайдіть серед них поради, повчання і застереження та згрупуйте їх за тематикою:

Добро сій, ... Менше говори — ... . Приємне слово — всім до любові, а мова гірка — ... . Хто не вміє робити, ... Пташку впізнають по пір'ї, а людину — ... . Слово — срібло, а мовчання — ... . Рис розсипав — ще збереш, сказав слово — ... .

Довідка: кожен тіка, по мові й мислі, золото, не вернеш, добро й вродить, більше почувеш, любить говорити.

12. Рекламна пауза. Складіть рекламний ролик, використовуючи народні обряди (свято Нового року, Великдень, весняне релігійне свято, Зелені свята, Івана Купала, Різдво), з метою викликання інтересу до народних свят.

13. Коментар. Зробіть коментар до народних назв 12 місяців. Чи всі назви місяців вказують на зв'язок українців із природою, із працею хліборобів?

Березень — період виточування й заготівлі березового соку. Березень — березоль, зимобор, крапельник, марець, протальник, свистун, сочень, весновій, новачок, красовик, соковик. У народі кажуть: «У березні кожух і без гудзиків теплий», «Березень березовим віником зиму вимітає, а весну в гості запрошує».

Квітень — пора буйного квітування природи. Квітень — цвітень, дзюрчальник, водолій, красенець, лелечник, снігогін, вередун, обманщик, пустун, лукавець. У народі кажуть: «Квітнева ластівка день починає, а соловей закінчує», «Квітневий день рік годує».

Травень — пора буйного росту трав. Травень — май, зеленник, травник, пісенник, місяць-громовик. У народі кажуть: «Травнева роса краща од вівса», «У травні все квітує, а в червні визріває».

Червень — пора перших полуниць, черешень, дозрівання смородини. Червень — полудень, рум'янець, червець, різноцвіт, сінокісник, першоліто, кресник, світозар, сонцепрес, ізок, гнилець. У народі кажуть: «Червень літо зарум'янив», «У червні весело жити: квіти цвітуть, солов'ї співають».

Липень — середина літа, його розпал. Липень — страдник, косень, дощовик, громовик, липець, сінокіс, іллюх. У народі кажуть: «Сонце на зиму, а літо на спеку», «Липень-пеклиця на зиму робить, а зима з'їдає».

Серпень — останній місяць літа. Серпень — жнивець, хлібосол, зарев, зорничник, копень, гудзень, спасівець. У народі кажуть: «Серпень втоми не знає», «У серпні спина мліє, а зерно спіє».

Вересень — перший місяць осені. Вересень — хмурень, руєн, сівень, маїк, верес, вереснець, ревун, бабине літо. У народі кажуть: «Вересневий час — сім погод у нас», «Вересень — рум'янець року».

Жовтень — колір листу на більшості дерев о цій порі. Жовтень — листобій, весільник, передзимник, грязень, зазимник, падзерник. У народі кажуть: «Як не з дощем, то зі снігом», «Жовтень ходить по краю та й виганяє птахів із раю».

Листопад — останнє опадання листу. Листопад — листогній, полузимник, перезимник, коваль, сонцеворот, падолист. У народі кажуть: «Листопад вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат», «Листопад білими кіньми їде».

Грудень — завершення року. Грудень — мостовик, стужайло, вітрозим, зимник, лютовій, хмурень, андрієць. У народі кажуть: «Сонце на літо, а зима на мороз», «Грудень холодний та сніжний, хліб буде буйний та пишний».

Січень — пора сильних морозів. Січень — сніжень, сніговик, льодовик, щипун, тріскун, просянець. У народі кажуть: «Хвали січень сніговий», «Січень снігом січе, а мороз вогнем пече».

Лютий — пора сердитих, тріскучих, жорстоких морозів. Лютий — бокогрій, сніговій, скажений, вовчий час, крутень, зимобор, громник. У народі кажуть: «Лютень сказав: «Якби я в батькових літах...», «Лютий зиму на ніч замикає, а березень весну в гості припрошує».

14. Дослідіть. Які ви знаєте твори, пісні, народні повір'я, приказки про рослини — символи України (калину, неопалиму купину (ясенець), тополю, барвінок, чорнобривці)?

Зразок: Верба — це символ України.

Реве та стогне Дніпр широкий,

Сердитий вітер завива,

Додолу верби гне високі,

Горами хвилі підійма...

Між ярами над ставками

Верби зеленіють.

І досі сниться: під горою,

Між вербами та над водою —

Біленька хаточка...

Пісні: «Ой, у полі верба», «Ой ти, вербо кучерява».

Приказки, прислів'я: «Гнучка, як лоза»; «Зігнувся, як верба»; «Без верби й калини нема України».

15. Прочитайте. Визначте основну думку тексту. Випишіть складнопідрядні речення, з'ясуйте вид підрядної частини. Яка роль складнопідрядних речень у тексті?

ПОВЕРНУТИ НЕЗНИЩЕННІ СКАРБИ

Слід повернути народові мову в усій її понятійній красі та повноті, треба повернути весь комплекс тих духовних цінностей, які вона вбирала в себе упродовж тисячоліть, треба розбудити нашу генетичну та історичну пам'ять через глибоке вивчення, осмислення народної пісенної спадщини, обрядів, вірувань, а потім терпляче і мудро причащати дітей цілющою рососою нашої мови... Убога душа не здатна відгукуватися солов'їним співом на красу землі, на урочисте пробудження її у сонячному промінні, на згасання крайнеба в тихому горінні вечорової зорі.

Горять в огні часу храми і фортеці, пергаменти літописань, розсипається на порох матеріальна культура, іржавіють і розчиняються у землі знаряддя праці, але залишаються майже в первозданному вигляді мова і пісня — незнищенні скарби... У них історія народу і майбутнє. Відродження наше має починатися з повернення сім'ї у стихію народної традиції, з любовного і ґрунтового вивчення у дитячих садках казки, приказки, з повернення народній поезії, кращим зразкам української літератури належного місця у школі.

16. Прочитайте виразно поезію І. Калинця. Визначте структурно-семантичні особливості речень. Випишіть у дві колонки словосполучення: 1) сурядні; 2) підрядні.

ПИСАНКИ

Виводить мама дивним писачком
По білому яйці воскові взори.
Мандрує писанка по мисочках

Із цибулиним золотим узваром,
З настоями на травах і корі,
На веснянім і на осіннім зіллі —

і писанка оранжево горить
у філіграннім сплеті ліній.
То вже вона, як дивовижний світ,
то вже дзвенить, як згусток сонця,
буяють буйно квіти у росі,
олені бродять в березневім соці.
І стилізовані сплітаються сади

У маєві густих обрамлень,
Мереживом найтоншим мерехтить
Геометричний космацький орнамент.
І я поплив у світ дитячих мрій
На білі колискові оболоні...
Котились писанками із гори
Ясні сонця у мамині долоні.

17. Прочитайте текст В. Скуратівського. Зробіть синтаксичний розбір перших двох речень. Намалюйте їхні схеми.

Кущ калини біля батьківського порогу — це не тільки окраса, а й глибокий символ, наш духовний світ, наша спадщина. Мені здається, що тому, хто не посадив на обійсті калини, в кого вона всохла од байдужості, а ще гірше, коли викорчувана, — ні йому, ні його дітям ніколи не почути найчистішої, найніжнішої, найбен-тежнішої у світі пісні. Її може подарувати лише сопілка з маминої калини.

18. Поміркуйте. Вчитайтеся в гомін Огієнкових роздумів, проповідей, заповітів, визначте головну думку. Поясніть розділові знаки.

«Гине мова — гине народ!»

«У народу, що не знає соборної літературної мови, а тим самим не знає й почуття всенаціональної єдності й карності, панує політична й культурна анархія, що приносить йому безсилля, ліпшезнайство, продажність, ... зраду».

«Народ, що легко кидає своє і пристає до чужого, ніколи сильним не буде!»

«Український народ по вірі може бути, ким він хоче, але він завжди повинен залишатися українським народом».

«Піднесімо культурно й освітньо наші села, то й усі піднімемося!»

РОЗДІЛ 9. НАРОДОЗНАВЧІ ДИКТАНТИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У 6 КЛАСІ ЗА ТЕМОЮ «ІМЕННИК»

Вибірково-розподільний диктант

Випишіть в окремі колонки іменники — назви істот і неістот. Вкажіть у дужках, які з них власні назви, а які — загальні. Розкажіть про велику літеру та лапки у власних назвах.

Вишивки — один із давніх і найбільш розповсюджених видів народного декоративно-прикладного мистецтва. Він виник дуже давно і передавався від покоління до покоління. Археологічні знахідки доби палеоліту, зокрема Мізина на Чернігівщині, засвідчують наявність вишивки на теренах України. Відомо, що в XI ст. княгиня Анна, сестра Володимира Мономаха, започаткувала навчання вишивки у монастирських школах.

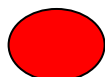
Вишивання вбрання — давня слов'янська традиція. Наші предки оздоблювали жіночі головні убори — перемітай, очіпки, хустки, чоловічі шапки; плечовий одяг — жіночі та чоловічі сорочки; верхній одяг — кожухи, свитки, кептарі.

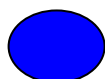
(З укр. народознавства)

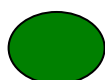
Кольоровий диктант

Позначити іменники різнокольоровими колами:

 — іменники чоловічого роду;

 — іменники жіночого роду;

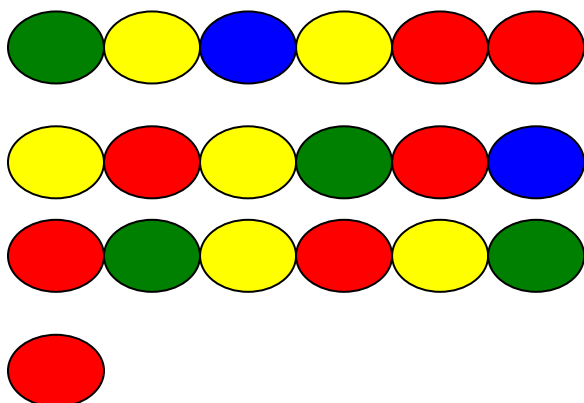
 — іменники середнього роду;

 — іменники множини.

Чумаки, кептар, засівання, бондар, трембіта, плахта, стельмах, свита, бриль, витинанки, запаска, коромисло, ступа, дрібушки, товкач, лемішка, гопак, голубці, полонина.

— Чи використовуємо ми ці слова у повсякденному мовленні? Як вони називаються?

Листок із відповідями для самоконтролю.

Диктант-приклад

Записати друге слово. Пояснити орфограму.

Козацтво — ...

Січ — ...

Запоріжжя — ...

Хмельницький — ...

Побратимство — ...

Шляхетський — ...

Гетьман — ...

Диктант із коментуванням

Спишіть, визначте рід, число і відмінок іменників.

Хата будувалася обов'язково вікнами і дверима до сонця (півдня) — таким чином наші бабусі-прабабусі вручали сонечкові від свого дому ключі.

Новосілля справлялося на новому місяці, бо оновлювалося життя. Спершу заходив господар із хлібиною, далі — господиня з відром води.

Угледівши це, сусіди зносили, що могли на новосілля: каструлі, ночви, стільці... (З укр. народознавства)

Диктант-вікторина

Перепишіть прислів'я, замість крапок вставляючи іменники IV відміни. Визначте відмінок і число кожного іменника. Поясніть значення двох фразеологізмів.

Пишається, як ... в попелі. Пнеться, як жаба до ... . Де вже нашому ... та вовка піймати. І хліб пекти, й по ... йти, коли б мені, Господи, Василя знайти! Ой гвалт, сама в хаті, не дам ради й ... . Наше щастя, як у тієї курки, що ... водить. Охляв, як ... в дощ. Розуміється, як ... на пирогах. Ходить, як корова за ... . Заспівав, як ... у тин. Зле, як зінське ... . Гарно, як ... в мішку.

Для довідок: Кошеня. Гусяти. Теляті. Телята. Кошеняті. Качата. Щеня. Теля. Телям. Порося. Щеня. Теляті.

Логічний диктант

Продовжити логічний ряд іменників. Якою темою можна їх об'єднати?

1. Земля, весна, ...
2. Любисток, барвінок, ...
3. Свято, дерево, ...
4. Вінки, гілки, ...

Словниковий диктант

Записати слова та словосполучення. Пояснити орфограми. Самостійно скласти текст, використовуючи записані слова та фрази.

Різдво, Святвечір, січень, господар, господиня, в печі, вогонь, Україна, кутя, узвар, зілля, повір'я, сніп, під образами, пам'ять, предки, із щастям, здоров'ям, зірка, народження Божого дитяти, колядування.

Бінарний диктант

Відгадайте і запишіть іменники, які вживаються тільки у множині. Один іменник провідмінійте.

1. М'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно носили, прив'язуючи до ніг мотузками. (*Постоли*)

2. Широкі штани особливого крою, які переважно заправляли у халяви. (*Шаровари*)

3. Довгаста посудина з розширеними догори стінками для домашнього вжитку: виготовлення тіста, прання білизни. (*Ночви*)

4. Старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапецеїдальної форми і металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками. (*Цимбали*)

5. Низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка. (*Гринджоли*)

6. Чоловічий старовинний одяг із домотканого грубого сукна, який одягали на нижню частину тіла. (*Гачі*)

Пояснювальний диктант

Запишіть прислів'я. Поясніть орфограму «*НЕ* з іменниками».

Згода дім будує, а незгода руйнує. Слово — не стріла, а глибоко ранить. Білоручки — дармоїди та недоучки. Вчення — світ, а невчення — тьма. Лінощі й недбалість — брати. Правдою весь світ пройдеши, неправдою — ані до порога. Не місце красить чоловіка, а чоловік місце. (*Народна творчість*)

Диктант-диспут

Засперечалися два учні. Один доводив, що жіночі прізвища Фенчук, Іпатій, Іваненко не відмінюються. Інший — заперечував. Хто з них має рацію? Запишіть імена, по батькові та прізвища і провідмінійте їх:

Світлана Іванівна Миколайчук, Іван Васильович Миколайчук.

Диктант-завдання

Виписати іменники із значенням зменшеності або пестливості. Визначити спосіб творення виділених іменників.

В день Івана Купала дівчата плели вінки із любистку, барвінку, васильків, рути, м'яти, прикрашали також брилі хлопців. Танок водили навколо «Марени» — гілки чорноклену або вишні, наспівуючи:

Ходили дівочки коло Мареночки,
Зелені два дубочки-парубочки,
Червона калинонька — то дівочки...

(З укр. народознавства)

Диктант із обґрунтуванням

Записати текст. Знайти іменники I і II відмін. Вставити пропущені літери.

Багато уявлен.. про паску пов'язували з городніми роботами. Наприклад, коли паску сад..али в піч, треба було садити в землю ц..булю — в..лика вродить. Одну паску тримали на столі цілий тижден.. — до Провідної неділі, щоб добре родила пш..ниця і всяка пашниця.

П..чуть паску із пшеничного борошна, додаючи молоко, цукор, багато яєць, прянощі. Напалюють піч дровами, які по поліну, протягом Великого Посту, щочетверга ..кидали на гор..ще. У хаті не можна голосно розмовляти, обговорювати паску. Саджають її в піч із молитвою, щоб діти були такі пишні, як паска.

(З укр. народознавства)

Вільний диктант

Записати текст у вільному викладі, зберегти основний зміст. Визначити синтаксичну роль іменників.

В Україні у XIX ст., незважаючи на спад купальської обрядовості, збереглися основні атрибути свята (багаття, купання, гадання на вінках тощо). Завдяки своїй поетичності, барвистості день Івана Купала став для молоді веселим гулянням.

Дівчата збирали на луках, у лісі квіти й пахучі трави, плели з них вінки, що символізували Сонце. Серед зібраних рослин мав бути полин, який носили під пахвою — як захисток від русалок та відьом. У коси вплітали траву «липник» (щоб хлопці «липли»), прикрашали себе любистком, м'ятою, чебрецем. Парубки на вигоні, біля ставка чи річки ставили в землю зрубане дерево (вербу, тополлю, калину, вишню). Обрядове дерево прикрашали квітами, зеленню, стрічками. Увечері біля нього палили багаття, співали пісень. Хлопці й дівчата перестрибували через вогонь парами.

Вважали: якщо їх руки у цей час не роз'єднаються, то вони згодом одружаться. Дівчата прив'язували до вінків воскові свічі, запалювали і пускали на воду. Пізно увечері гільце розламували і кожна дівчина несла його частку на свій город.

(За В. Скуратівським)

Диктант-конструювання

Із поданих слів скласти речення-прислів'я. Виділені іменники розібрати як частини мови.

До, язик, доведе, **Києва**.

Ластівка, не, **весни**, робить, одна.

Життя, свободи, ніщо, без.

Краще, життя, чесне, **багатство**, ніж, велике.

Меч, тіло, вражає, **душу**, а, слово.

Слава, добра, **темряві**, зберігає, і, в, блиск.

Воює, **мечем**, хто, загине, меча, від, той.

РОЗДІЛ 10. НАРОДОЗНАВСТВО НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Наповнюючи зміст уроку української мови народознавчим компонентом, пам'ятками української культури, фольклорними елементами, вчитель збагачує духовний світ дитини, пробуджує її пізнавальні інтереси до національної історії та культури, формує художньо-естетичні цінності, бажання творчо ставитися до народної спадщини. Використання на уроках рідної мови малих жанрів фольклору сприяє всебічному вихованню дітей, збагаченню їхнього мовлення зразками народної мудрості, формуванню самостійного мислення, підвищенню грамотності. Звернення до народної творчості на уроках української мови допоможе школярам відчувати красу і велич української духовної культури.

Під час вивчення яких творів української літератури можна спиратися на етнографічні традиції й обряди? Не помилюсь, якщо скажу, що кожен твір української літератури дає нам багатющий матеріал для реалізації національного виховання. Зважаючи на вище сказане, подаємо приклади творів української літератури, вивчаючи які ми можемо збагатити знання учнів народознавчими аспектами.

№ з/п	Автор	Назва твору	Етнографічні традиції
1	Народ	Міфи і легенди українців «Про створення землі», «Чому буває сумне сонце?», «Про зоряний Віз», «Про вітер», «Неопалима купина»	Первісні уявлення про всесвіт і людину, реальні та фантастичні елементи людської поведінки, добро і зло. Їхня роль у житті
2	Народ	Народні казки: «Про правду і кривду», «Мудра дівчина»...	Народні уявлення про добро і зло, яскравий національний колорит
3	Народ	Загадки	Народні уявлення про природу, явища, людей, рослини, тварин
4	Народ	Прислів'я та приказки	Народні уявлення про довколишній світ та його оцінка
5	Народ	Календарно-обрядові пісні: «У ржі на межі», «Заплету віночок», «Ой хто, хто Миколая любить»...	Магічна сила обрядів для наших предків
6	Народ	Колискові пісні: «Ой ти, коте, коточок», «Ой ну, люлі, дитя, спать»...	Відносини між матір'ю та дитиною
7	Народ	Стрілецькі пісні: «Ой у лузі червона калина похилилася»	Символічність народних пісень
8	Народ	Суспільно-побутові пісні: «Ой на горі та жінці жнуть», «Стоїть явір над водою», «Гомін, гомін по діброві»...	Художні засоби і символи в народних піснях
9	М. Стельмах	«Гуси-лебеді летять»	Звичаї, традиції українців, символ образу гусей-лебедів
10	В. Симоненко	«Лебеді материнства»	Народні символи і художні засоби у творі
11	А. Малишко	«Пісня про рушник»	Авторська пісня, що стала народною; символічність образів

№ з/п	Автор	Назва твору	Етнографічні традиції
12	Народ	Українські історичні пісні: «Зажурилась Україна», «Ой Морозе, Морозенку», «Чи не той то Хміль»...	Народна характеристика історичних осіб, лицарів-оборонців рідної землі
13	Маруся Чурай	«За світ встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю»...	Пісні, що стали народними; фольклорна основа, народнопоетичні образи
14	Народ	Українські народні думи: «Маруся Богуславка», «Буря на Чорному морі»	Фольклорна основа, народнопоетичні образи. Кобзарі та лірники — виконавці народних дум
15	Невідомий	«Слово про похід Ігорів»	Символічно-міфологічні образи, фольклорні мотиви
16	М. Коцюбинський	«Дорогою ціною»	Бачення волі для українців; український одяг
18	Народ	Родинно-побутові пісні: «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «Лугом іду, коня веду»...	Багатство і розмаїття українського фольклору, традиційна символіка
19	Народ	Обряд українського весілля, весільні пісні	Значення обряду в житті українців, одяг, страви, фольклорні образи-символи
20	Народ	Українські народні балади: «Бондарівна», «Ой летіла стріла», «Ой на горі вогонь горить»...	Символічність образів, художні засоби
21	І. Котляревський	«Енеїда», «Наталка Полтавка»	Національний колорит, зображення життя всіх верств суспільства, алюзії на українську історію в ній. Бурлескний гумор, народна українська мова. Утвердження народної моралі в дусі просвітництва. Одяг, страви, народні традиції, звичаї
22	Г. Квітка-Основ'яненко	«Конотопська відьма»	Головні персонажі твору — уособлення високих морально-етичних якостей простої людини

№ з/п	Автор	Назва твору	Етнографічні традиції
23	М. Гоголь	«Вечір проти Івана Купала»	Український фольклор — джерело творів митця української тематики
24	Т. Шевченко	«Наймичка», «Катерина»	Народне ставлення до жінки-покритки, народні звичаї, побут
25	П. Куліш	«Чорна рада»	Хутір — символ українського способу життя, символічність інших образів, обряд сватання, історичний аспект
26	І. Багряний	«Тигролови»	Народність образів, звичаї, обряди
27	І. Нечуй-Левицький	«Кайдашева сім'я»	Українська ментальність, гуманістичні традиції народного побуту й моралі, утвердження цінностей національної етики засобами комічного
28	І. Карпенко-Карий	«Мартин Боруля»	Приклади народного виховання, стосунки батьків і дітей
29	І. Франко	«Розвивайся ти, високий дубе»	Символічність образу дуба, фольклорні елементи у творі
30	М. Коцюбинський	«Тіні забутих предків»	Первісні уяви українців про природу, світобачення героїв, виражене через побут, звичаї, обряди, почуття, мораль
31	О. Кобилянська	«Земля»	Одвічний взаємозв'язок людини і Землі
32	Л. Українка	«Лісова пісня»	Фольклорна основа сюжету, звичаї, традиції, родинні зв'язки, уявлення про природу
33	О. Вишня	Гуморески: «Моя автобіографія», «Як варити і їсти суп із дикої качки»	Використання народних прикмет, прислів'їв, приказок
34	О. Довженко	«Зачарована Десна»	Фольклорні елементи у творі
35	Л. Костенко	«Маруся Чурай»	Історико-фольклорна основа твору
36	В. Барка	«Жовтий князь»	Морально-етичні цінності українців, образи-символи

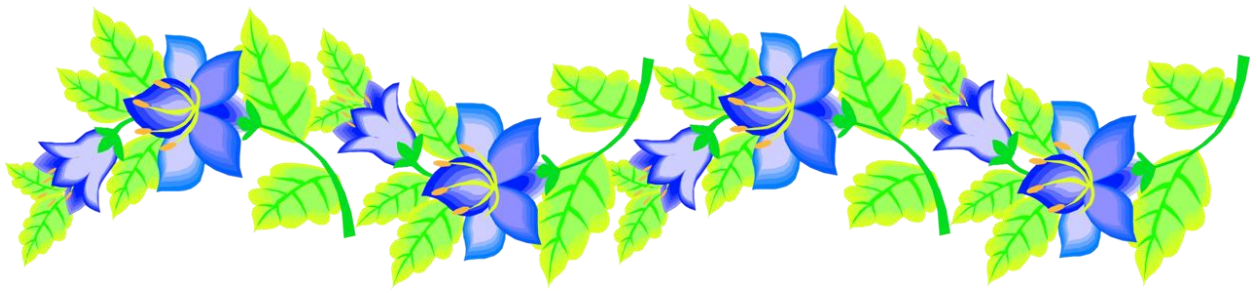

Отже, уже в п'ятому класі учні знайомляться з легендами і переказами, казками, прислів'ями, приказками, загадками українського народу. Тому можна пропонувати учням творчі роботи: самостійно скласти казки, зробити книжку загадок, прислів'їв, приказок, намалювати ілюстрації до творів.

Свої знання учні накопичують протягом усього шкільного життя на уроках української літератури: П. Мирний «Морозенко», І. Котляревський «Наталка Полтавка», «Енеїда», Г. Квітка-Основ'яненко «Маруся», Л. Українка «Лісова пісня», «Бояриня»... Цей ряд нескінченний, адже кожен твір української літератури — невичерпне джерело прикладів етнографічних традицій та обрядів.

Таким чином, усі ті надбання, все, що має наш народ, неможливо пізнати за декілька годин спілкування на уроках української мови та літератури або під час проведення позакласних заходів. Тому вчитель повинен систематично ознайомлювати і вивчати ті здобутки народного досвіду, які входять у дитячі душі легко й непомітно.

Народознавство — це знання народу,
Його традицій, звичаїв, обрядів.
І роду нашому не буде переводу,
А прашури нащадкам будуть раді.
Рушник мережаний уквітчує Христа,
Хліб-сіль гостям на тому ж рушникові.
Для українців істина проста:
Даруйте людям більше радості й любові.
Верба й калина гілками в вікно,
А вишиванка милому на щастя.
Так зараз є, і так було давно:
Роби добро — мине тебе ненастя.
Знання збирати із пісень, казок,
Прислів'їв, приказок, балад, загадок...
Хай допоможе дітям ваш урок,
Хай буде він для них безцінний спадок!

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Веселий ярмарок. Гумор та сатира. — К.: Наукова думка, 2010.
2. Войтович В. Українська міфологія. — К., 2002.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. У 2-х т. Т.1. — К., 1991.
4. Дидактичний матеріал з народознавства. — К.: Освіта, 1993.
5. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. — К., 1986.
6. Ігнатенко П.Р., Руденко Ю.Д. Народознавство у школі. — К.: Знання, 1990.
7. Культура української мови. — К.: Либідь, 1990.
8. Лозко Г.С. Українське народознавство. — Харків: Див, 2005.
9. Маковій Гарафіна «Затоптаний цвіт». — К.: Український письменник, 1993.
10. Малишко А. Поетичні твори: Літературно-критичні статті. — К., 1988.
11. Нечуй-Левицький І. Твори в 2-х т. — К., 1986.
12. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. — Львів, 1995.
13. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1918.
14. Прислів'я та приказки. — К.: Наукова думка, 2009.
15. Скуратівський В.Т. Український народний календар. — К.: Техніка, 2003.
16. Сухомлинський В. Методика виховання колективу. — К.: Радянська школа, 1971.
17. Українська мова. Універсальний довідник. — Харків: Школа, 2007.
18. Фразеологічний словник української мови. — К.: Наукова думка, 1993.
19. Чак Євгенія «Складні випадки правопису та слововживання». — К.: А.С.К., 1998.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Народознавство як частка духовної культури і побуту суспільства	6
РОЗДІЛ 2. Народознавчі матеріали на уроках вивчення морфології	11
РОЗДІЛ 3. Фольклор на уроках української мови	21
РОЗДІЛ 4. Дидактичний матеріал із народознавства для використання в різних класах на уроках української мови	24
РОЗДІЛ 5. Розвиваючі можливості народної мудрості на уроках вивчення синтаксису	27
РОЗДІЛ 6. Глибокий зміст фразеологізмів як засобу виховання молоді	32
РОЗДІЛ 7. Дидактичний матеріал з української мови на народознавчому матеріалі для 7 класу	40
РОЗДІЛ 8. Система завдань народознавчого характеру, які можна використати на уроках мови у різних класах	61
РОЗДІЛ 9. Народознавчі диктанти на уроках української мови у 6 класі за темою «Іменник»	71
РОЗДІЛ 10. Народознавство на уроках української літератури	77
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	82

Навчальне видання

**ЕЛЕМЕНТИ НАРОДОЗНАВСТВА
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ**

Дидактичні матеріали

Упорядник

Г.О. Крижанівська

Коректор *О.М. Курилас*

Технічне форматування *О.М. Тимчук*

Формат 60×84 ¹/₈. Ум.друк.а. 9,8.

Виготовлено в ДООЗ ДПО «Інститут розвитку освіти
і підвищення кваліфікації».

3300, м. Тирасполь, вул. Каховська, 17.